

Ἀνατομία καὶ ἔλεγχος τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς
στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Καρτέσιου

Ὁταν ὁ Καρτέσιος ἀναλαμβάνει, μετὰ ἀπὸ πολλοὺς καὶ δικαιολογημένους ἐνδοιασμούς¹, καὶ ἀνταποκρινόμενος στὶς φορτικὲς παραινέσεις τῆς πριγκίπισσας τοῦ Παλατινάτου Ἐλισάβετ (Elisabeth), νὰ μελετήσῃ φιλοσοφικὰ τὸν συναισθηματικὸ βίον τοῦ ἀνθρώπου, τὸ πρόταγμα του εἶναι ρηξικέλευθο. Ρητὴ πρόθεσή του, δηλαδή, εἶναι νὰ προσεγγίσει τὸ φαινόμενο τῶν παθῶν ὄχι ὡς ἠθικὸς φιλόσοφος, οὔτε ὡς ρήτορας, ἀλλὰ ὡς φυσικὸς ἢ μᾶλλον ὡς φυσιολόγος². Σκοπεύει, γιὰ νὰ μεταχειρισθοῦμε τὴν ἀπροσδόκητη καὶ συνακόλουθα ἐντυπωσιακὴ διατύπωση τοῦ Σπινόζα (Spinoza) –ὁ ὁποῖος ἐρεῦνησε σὲ βάθος τὴν καρτεσιανὴν φιλοσοφία καὶ ἐνστερνίσθηκε, σ' αὐτὸ τουλάχιστον τὸ σημεῖο, τὴ στοχοθεσία τοῦ γάλλου φιλοσόφου– νὰ μελετήσῃ «τὴ φύση τῶν συναισθημάτων (affectuum) καὶ τῶν δυνάμεων τους καθὼς καὶ τὴν ἰσχὺν ποὺ ἔχει ἐπάνω τους ἡ ψυχὴ», ἀντιμετωπίζοντας «τὶς ἀνθρώπινες πράξεις καὶ ὀρέξεις σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ γραμμές, γιὰ ἐπιφάνειες καὶ γιὰ ὄγκους»³. Ἄν ὅμως αὐτὸς ἦταν ὁ πρωταρχικὸς σκοπὸς τοῦ Καρτέσιου, ὀφείλουμε ἄραγε νὰ πιστέψουμε ὅτι ὑπῆρξε καὶ ὁ μοναδικός, ὅπως διατείνεται ὁ ἴδιος⁴; Περιορίστηκε, μὲ ἄλλα λόγια, νὰ περιγράψῃ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ ἐπιστημονικὰ τὴ φύση τῶν παθῶν –τόσο στὸ σύνολό τους ὅσο καὶ στὶς ἐπιμέρους ἐκφάνσεις τους– καὶ τοὺς μηχανισμοὺς γέννησης, ἀνάπτυξης καὶ ἐξαφάνισής τους, χωρὶς νὰ προβεῖ σὲ καμμία ἠθικῆς ὑφῆς κρίση ἢ παρατήρηση;

Θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ τὸ πιστέψουμε, γιὰ τέσσερις τουλάχιστον σημαντικοὺς λόγους:

α) Εἶναι γνωστὸ ὅτι τῆ βασικὴ ὥθηση γιὰ νὰ συγγράψει μιὰ πραγματεία σχετικὰ μὲ τὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς* ὁ Καρτέσιος τὴν δέχθηκε ἀπὸ τὴν πριγκίπισσα Ἑλισάβετ, μὲ τὴν ὁποία διατηροῦσε μιὰ ἑξαετῆ πυκνὴ καὶ γόνιμη ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη ἀλληλογραφία –κυρίως σὲ θέματα ἠθικῆς–, ἣ ὁποία καταλαμβάνει σχεδὸν διακόσιες πυκνογραμμένες σελίδες στὴν πιὸ πρόσφατη γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ Ζὰν-Μαρι Μπεσσάντ (Jean-Marie Beysade), τὴν ὁποία, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, εἶναι κρίμα νὰ στερεῖται τὸ ἀπαιτητικότερο τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Τὰ ἐνδιαφέροντα, λοιπόν, τῆς ὀξυδερκέστατης Ἑλισάβετ δὲν ἦταν ἀποκλειστικὰ θεωρητικῆς ὑφῆς. Κάθε ἄλλο μάλιστα. Ζητᾶ ἀπὸ τὸν Καρτέσιο νὰ τῆς ἐξηγήσει τὴ φύση τῶν παθῶν⁵ καὶ νὰ προβεῖ σὲ ἀπαρίθμηση καὶ ταξινομήσή τους, σύμφωνα μὲ τὴ συνήθη πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς⁶, αὐτὸ ὅμως πὺ τὴν παρακινεῖ νὰ θέσει αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα εἶναι ἡ ἀδυναμία τῆς νὰ ὑπερνικήσει ὀρισμένα πολὺ σφοδρὰ συναισθήματα πὺ τὴν βασάνιζαν, κυρίως τὴν ἀνησυχία, τὴ λύπη καὶ τὴ μελαγχολία, ἣ ἔνταση τῶν ὁποίων ἦταν δικαιολογημένη, ἂν ἀναλογισθεῖ κανεῖς τὶς ἀπανωτὲς κακοτυχίες τῶν ὁποίων ὑπῆρξε θύμα⁷. Καὶ καταφεύγει ἔτσι στὴ συνδρομὴ τοῦ γάλλου φιλοσόφου ἀκριβῶς γιὰ νὰ κατορθώσει νὰ ξεπεράσει ἢ νὰ περιορίσει αὐτὴ τὴν ἀδυναμία, ἣ ὁποία, προστιθέμενη, ἐπέτεινε τὰ προβλήματα ὑγείας πὺ τὴν ταλαιπωροῦσαν⁸.

β) Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ τῆς Ἑλισάβετ δὲν εἶναι διάφορη ἀπὸ τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη κάθε ἀνθρώπου, ἀνεξαρτήτως κοινωνικοῖστορικῶν συνθηκῶν, νὰ τιθασεύσει ὀρισμένα πάθη πὺ τὸν ἔχουν κυριεύσει ἢ τουλάχιστον νὰ μειώσῃ αἰσθητὰ τὴν τυραννικὴ, συχνά, ἐπίδρασή τους. Σὲ μιὰ στιγμὴ ἢ σὲ κάποια ἄλλη, ἄλλος λιγότερο καὶ ἄλλος περισσότερο, ὁ καθένας μας βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ κάποιο συναίσθημα τὸ ὁποῖο ἐκλαμβάνει ὡς ἀντίπαλο ἢ καὶ ἐχθρὸ καὶ θέλει νὰ τὸ ἀφανίσει ἢ τουλάχιστον νὰ τὸ ἀποδυναμώσῃ. Ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα τὴ λύπη, τὸν πόνο ἢ τὴ συντριβὴ πὺ προκαλεῖ ἓνας χωρισμὸς ἢ ὁ χαμὸς ἑνὸς ἀγαπημένου προσώπου καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ὀργή, τὸ μῖσος, τὴ ζήλεια, τὸν φθόνο, τὸ ἄγχος, τὴν ἀχαριστία, τοὺς τυραννικοὺς μικροεγωισμοὺς, τὴ ματαιοδοξία κ.λπ.

γ) Ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος Καρτέσιος ὑπόκειτο, ὅπως ὅλοι μας, σὲ διάφορα πάθη, μερικὰ ἐκ τῶν ὁποίων πάσχιζε νὰ ἀποτινάξει ἢ τουλάχιστον νὰ ἐλέγξει, νὰ δαμάσει. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τέτοιων συναισθημάτων τὰ ὁποῖα ἀνακαλύπτουμε στὸ ἔργο καὶ στὴ ζωὴ του, καὶ τὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνει στὸν κατάλογο τῶν παθῶν ποὺ ἀναλύει στὴν πραγματεία του περὶ *Παθῶν τῆς ψυχῆς* ἦταν:

- ἡ μεταμέλεια (*repentir*), τὴν ὁποία θεωρεῖ ὄχι ὡς ἀρετὴ ἀλλὰ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια ἐμπόδια στὴν πορεία πρὸς τὴν εὐδαιμονία⁹.
- ἡ ὀργὴ ποὺ μᾶς καταλαμβάνει, ὅταν μᾶς προσβάλλουν, ἡ ὁποία, πρεσβεύει ὁ Καρτέσιος, πρέπει νὰ ἀντικατασταθεῖ, στὴν ψυχὴ τῶν σωφρόνων καὶ λογικῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τὴ δικαιολογημένη ἀγανάκτηση¹⁰.
- τὸ μῖσος καὶ ἡ λύπη: «Ἡ ψυχὴ ὀφείλει νὰ ἀπορρίψει τὸ μῖσος καὶ τὴ λύπη, ἀκόμη κι ὅταν πηγάζουν ἀπὸ ἀληθὴ γνώση [...] πρέπει κατὰ μείζονα λόγο νὰ τὰ ἀπορρίψει, ὅταν προέρχονται ἀπὸ μιὰ ἐσφαλμένη γνώμη»¹¹.
- γενικότερα ἡ ὑπερβολικὴ κλίση πρὸς τὴν ὀργὴ¹² ἢ τὴ λύπη¹³.
- ὅλα τὰ πάθη τὰ ὁποῖα ἀποκαλεῖ ἐλαττώματα (*vices*), ὅπως ἡ ματαιοδοξία, ἡ ὁποία «μᾶς κάνει νὰ ἐκτιμοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας περισσότερο ἀπ' ὅσο ἀρμόζει»¹⁴ – ἐνῶ, ἀντιθέτως, ἀποδέχεται τὴν καλῶς ἐννοούμενη φιλοδοξία¹⁵ – κ.λπ.·
- ὁ φόβος τοῦ θανάτου, σχετικὰ μὲ τὸν ὁποῖο διαβεβαιώνει ὅτι ἀνακάλυψε ἓναν εὐκόλο καὶ ἀσφαλὴ τρόπο νὰ τὸν ὑπερνικήσει, ἀποφεύγοντας μάλιστα τὴ λύπη (*chagrin*) ποὺ συνεπάγεται ἢ τιθάσευση αὐτοῦ τοῦ συναισθήματος σὲ ἄλλους ἀνθρώπους¹⁶.
- κυρίως, ὅμως, ἡ ἀναποφασιστικότητά, τὴν ὁποία θεωροῦσε ἐχθρότου, τόσο σὲ γνωστικὸ ὅσο καὶ σὲ ἠθικοπρακτικὸ καὶ συναισθηματικὸ ἐπίπεδο, σὲ ὅλο του τὸ ἔργο. Μάλιστα, ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἀναποφασιστικότητος ἢ ἀβουλίας ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς ὀλιγάριθμους («τρεῖς-τέσσερις») κανόνες τῆς προσωρινῆς ἠθικῆς του¹⁷ καὶ δὲν κουράζεται ποτὲ νὰ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀνάγκη καταπολέμησής της¹⁸.
- ἡ ἀτονία ἢ νωθρότητα ἢ νωχέλεια ἢ ραθυμία (*languueur*), ἡ ὁποία συνδέεται προφανῶς μὲ τὴν ἀναποφασιστικότητά¹⁹.
- καὶ ἀσφαλῶς ἡ ἀπογοήτευση καὶ μάλιστα ἡ ἀηδία (*dégoût*) ποὺ ἐνιωθε ὁ Καρτέσιος νὰ τὸν καταλαμβάνει καὶ νὰ τὸν καταβάλλει,

ὅταν διαπίστωνε –κοινή μοίρα τῶν περισσότερων συγγραφέων παντοῦ καὶ πάντα– πόσο ἐλάχιστοι ἦταν οἱ ἀναγνώστες του²⁰.

δ) Τέλος, ἡ κυριαρχία ἐπὶ τῶν παθῶν δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἀπόρροια τοῦ τελικοῦ στόχου τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία ἐπεδίωκε νὰ καταστήσει τὸν ἄνθρωπο, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, «κύριο καὶ κάτοχο τῆς φύσης»²¹. Δεδομένου ὅτι θεωρεῖ τὰ πάθη ὡς ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τὰ κυριότερα μάλιστα ἐκ τῶν ὁποίων διαβεβαιώνει ὅτι τὰ ἀποκτήσαμε προτοῦ κὰν γεννηθῶμε, στὸ στάδιο τοῦ ἐμβρύου²² –γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο τὰ μελετᾷ ὡς φυσιολόγος–, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐμποδίσει τὸν στοχασμό του νὰ στραφεῖ στὴν ἀναζήτηση μέσων πού θὰ ἐπιτρέψουν στὸν ἄνθρωπο νὰ γίνει *κύριος τῶν παθῶν του*. Δὲν τίθεται ἀμφιβολία ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ στόχος του: «Γενικότερα, [ἡ ψυχὴ] ἀρέσκεται νὰ νιώθει νὰ διεγείρονται μέσα τῆς πάθη, οἷασδήποτε φύσεως, ἀρκεῖ νὰ διατηρεῖ τὴν κυριαρχία τῆς ἐπ' αὐτῶν»²³. Τὸν πραγματοποίησε ὅμως;

Ὅντως ὁ Καρτέσιος δὲν ἀντιστάθηκε στὸν πειρασμό νὰ προσθέσει στὴν ἀναλυτικὴ-περιγραφικὴ παρουσίαση τοῦ φαινομένου καὶ μερικοὺς στοχασμοὺς ἠθικῆς ὑφῆς σχετικὰ μὲ τὴν «ἰσχὺ τῆς ψυχῆς ἐπὶ τῶν παθῶν τῆς», τὶς δυνατότητες δηλαδή πού αὐτὴ διαθέτει νὰ τὰ ἐλέγξει καὶ νὰ τὰ κατευνάσει²⁴. Οἱ στοχασμοὶ αὐτοὶ ἐντοπίζονται σὲ τέσσερα σημεῖα τῆς πραγματείας του *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, χωρὶς νὰ εἶναι ἐμφανῆς ὅμως ἡ σχέση μεταξύ τους²⁵:

– Σὲ μιὰ σειρὰ ἀρθρων –*ἡ πραγματεία διαιρεῖται σὲ 212 ἀρθρα σὲ συνεχῆ ἀρίθμηση, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ βασικὴ διαίρεσή της σὲ τρία μέρη*– μελετᾷ τὶς δυνατότητες ἐλέγχου τῆς ψυχῆς ἐπὶ τῶν ἤδη ἐκδηλωθέντων παθῶν τῆς²⁶.

– Σὲ μιὰ ἄλλη, στὴν ὁποία πραγματεύεται τὴ ρύθμιση τῶν ἐπιθυμιῶν, μέλημά του καθίσταται ἡ πρόληψη: Ἐπινοεῖ δηλαδή μιὰ στρατηγικὴ πού ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ μὴν προλάβουν κὰν νὰ ἐμφανισθοῦν τὰ ἀρνητικὰ πάθη²⁷. Ἄξονας τῶν στοχασμῶν του στὴν προβληματικὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἡ στωικῆς προελεύσεως διάκριση μεταξύ τῶν πραγμάτων πού εἶναι στὴ δύναμή μας, αὐτῶν πού δὲν εἶναι καί, τέλος, ἐκείνων πού ἐξαρτῶνται μόνο ἐν μέρει ἀπὸ ἐμᾶς²⁸.

– Σὲ μιὰ τρίτη, κι ἐφ' ὅσον ἔχει ἐξαντλήσει τὸ θέμα τῆς ἀντίστασής μας στὰ πάθη, παρόντα ἢ μέλλοντα, παρουσιάζει τὸ θετικὸ

σκέλος τῆς θεωρίας του: Ἡ ἀρετὴ τῆς γενναιοφροσύνης ἀποτελεῖ «ἓνα γενικὸ φάρμακο [θὰ λέγαμε πανάκεια] ἐνάντια σὲ κάθε ἀταξία ποὺ ἐπιφέρουν τὰ πάθη καὶ τὸ κλειδί γιὰ τὴν ἀπόκτηση κάθε ἄλλης ἀρετῆς»²⁹. Ἡ καρτεσιανὴ θεωρία τῆς γενναιοφροσύνης παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, καθὼς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς «ὁ τελευταῖος καρπὸς τῆς καρτεσιανῆς μεταφυσικῆς»³⁰, ὡς ἡ προέκταση τοῦ cogito στὸ ἠθικὸ ἐπίπεδο³¹.

– Τέλος, στὸ μακροσκελὲς προτελευταῖο ἄρθρο τῆς πραγματείας, ὁ Καρτέσιος ἐπανέρχεται στὸ ἐρώτημα περὶ «γενικότερου φαρμάκου ἐνάντια στὶς ἀμετρες ἐκδηλώσεις τῶν παθῶν»³² ἐπαναλαμβάνοντας, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν προβληματικὴ ποὺ ἀνέπτυξε στὴν πρώτη σειρὰ τῶν ἄρθρων, ἢ ἴσως ἐπιχειρώντας νὰ παρουσιάσει μιὰ τελευταία διορθωμένη ἐκδοχὴ τῆς³³.

Στὸ παρὸν ἄρθρο θὰ περιοριστῶ στὴ μελέτη τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ τρία προαναφερθέντα ἐρωτήματα, ἥτοι τῆς καρτεσιανῆς θεωρίας περὶ κυριαρχίας τῆς ψυχῆς ἐπὶ τῶν ἤδη ἐκδηλωθέντων παθῶν τῆς.

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε ὅμως πλήρως τὴν ἀπάντηση τοῦ Καρτέσιου στὸ ὑπὸ ἐξέταση πρόβλημα, ἀπαιτεῖται νὰ γνωρίζουμε, σὲ γενικὲς τουλάχιστον γραμμές, *πρῶτον*, τὴ θεμελιώδη θέση τῆς καρτεσιανῆς μεταφυσικῆς ἀναφορικὰ μὲ τὴ σχέση σκέψης καὶ ἔκτασης, καὶ εἰδικότερα ψυχῆς καὶ σώματος, καί, *δεύτερον*, τὸν ὄρισμὸ τῶν παθῶν.

α. *Σχέση ψυχῆς σώματος* – Ἡ σκέψη καὶ ἡ ἔκταση καὶ συνακόλουθα ἡ ψυχὴ (ἢ πνεῦμα) καὶ τὸ σῶμα εἶναι δύο πραγματικὰ διακριτὲς μεταξὺ τους ὑποστάσεις, δηλαδή δύο ὑποστάσεις μὲ ἐντελῶς διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα – ἡ ἔκταση χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ διαιρετότητα καὶ τὴ φθαρτότητα, κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει μὲ τὴ σκέψη – ποὺ μποροῦν νὰ ὑπάρξουν ἢ μία χωρὶς τὴν ἄλλη καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ὡστόσο, παράλληλα πρὸς τὴ ριζικὴ αὐτὴ διάκριση, ὁ Καρτέσιος ἀποδέχεται ὡς καθ' ὅλα πραγματικὴ τὴν ἔνωση (unio) ἢ σύνδεση ψυχῆς καὶ σώματος στὸν ἄνθρωπο καὶ συνακόλουθα τὴν ἀλληλεπίδρασή τους, τὴ δυνατότητα δηλαδή, ἀφ' ἑνός, τῆς ψυχῆς νὰ ἐπηρεάζει τὶς σωματικὲς λειτουργίες καί, ἀφ' ἑτέρου, τοῦ σώματος νὰ ἐπενεργεῖ στὴν ψυχὴ. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἔνωση ψυχῆς-σώμα-

τος ἀποτελεῖ ἀξίωμα γιὰ τὸν Καρτέσιο, ἔννοια πρωταρχικὴ ποὺ δὲν ἐπιδέχεται καμιά ἐξήγηση ἢ ἀνάλυση³⁴.

β. Ὁρισμὸς τῶν παθῶν – Ὁ Καρτέσιος ὀρίζει τὰ πάθη τῆς ψυχῆς³⁵ ὡς «ἀντιλήψεις ἢ αἰσθήματα ἢ συγκινήσεις τῆς ψυχῆς ποὺ ἀναφέρονται εἰδικότερα σ' αὐτὴν καὶ ποὺ δημιουργοῦνται, συντηροῦνται καὶ ἐνισχύονται ἀπὸ κάποια κίνηση τῶν [ζωικῶν] πνευμάτων»³⁶. Ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς ἀπαιτεῖ ἐξηγήσεις.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτο σκέλος του, δηλαδὴ τὴ θεώρηση τῶν παθῶν ὡς ἀντιλήψεων, αἰσθημάτων ἢ συγκινήσεων τῆς ψυχῆς, ὁ Καρτέσιος διευκρινίζει:

– Κάθε πάθος εἶναι μιὰ ἀντίληψη (perception) τῆς ψυχῆς γιὰτὶ, ὅπως τὸ ὑποδηλώνει καὶ ὁ λατινικὸς ὄρος perceptio, δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα ἐνέργημα τῆς ψυχῆς, γιὰ κάτι δηλαδὴ ποὺ ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν αὐτόνομη ἐκδίπλωση τοῦ δυναμισμοῦ της, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀλλὰ γιὰ ἓνα πάθημα τῆς ψυχῆς, κάτι ποὺ ἢ ἴδια ὑφίσταται, κάτι ποὺ δέχεται παθητικὰ³⁷. Σημειωτέον ὅτι ὅλες οἱ ἀντιλήψεις δὲν εἶναι πάθη. Παράδειγμα οἱ γνώσεις³⁸.

– Τὸ πάθος εἶναι ἓνα αἶσθημα (sentiment), ἐφ' ὅσον τὸ προσλαμβάνουμε μὲ τὶς αἰσθήσεις μας ὅπως ἀκριβῶς τὰ ἀντικείμενα τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων καὶ τὸ γνωρίζουμε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο³⁹. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὅλα ὅσα προσλαμβάνουμε μὲ τὶς αἰσθήσεις μας εἶναι πάθη. Τὸ διαπιστώνουμε στὴν περίπτωση τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων ἢ τῶν σωματικῶν καταστάσεων, τὰ ὁποῖα προσλαμβάνουμε ἐπίσης μὲ τὶς αἰσθήσεις μας⁴⁰.

– Τὸ πάθος εἶναι μιὰ συγκίνηση, μία συν-κίνηση (emotion), ἐφ' ὅσον συνεπάγεται μιὰ μεταβολὴ στὴν ψυχὴ, τὴν ὁποία ταράζει καὶ κλονίζει⁴¹. Δὲν συγχέεται ὅμως μὲ τὴ βούληση τὴν ὁποία μπορούμε ἐπίσης, σύμφωνα μὲ τὸν Καρτέσιο, νὰ ἀποκαλέσουμε «συγκίνηση τῆς ψυχῆς», ἀλλὰ παράγεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ⁴², ἐνῶ τὸ πάθος προέρχεται ἀπὸ τὸ σῶμα, ὅπως θὰ τὸ δοῦμε εὐθὺς ἀμέσως.

Τὸ δεύτερο σκέλος τοῦ ὀρισμοῦ ἀφορᾷ τὴ σωματικὴ αἰτία τῶν παθῶν καὶ θέτει τὰ ἀκόλουθα ἐρωτήματα:

Μὲ ποιά ἔννοια τὰ πάθη τῆς ψυχῆς ἀνήκουν στὴν κατηγορία τοῦ πάσχειν; Μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἢ αἰτία, ἢ πηγὴ, ἢ προέλευσή τους εἶναι σωματικὴ. Τὰ πάθη προκύπτουν ἀπὸ μιὰ ἐπενέργεια τοῦ σώματος στὴν ψυχὴ καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ κάποια κίνηση τῶν «ζω-

ικῶν πνευμάτων». Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ὄρος αὐτὸς δηλώνει στὴν καρτεσιανὴ ψυχοφυσιολογία τὰ ἰσχνότερα μόρια τοῦ αἵματος ποῦ, ὑπὸ μορφὴ ἀτμοῦ ἢ ἀερίου τὴν ὁποία ἔχουν λάβει ἐξ αἰτίας τῆς θερμότητος τῆς καρδιᾶς, διαχέονται σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν νεύρων καὶ μεταφέρουν στὸν ἐγκέφαλο τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων καί, ἀντιστρόφως, στὰ αἰσθητήρια ὄργανα τὶς ἐντολὰς τοῦ ἐγκεφάλου⁴³.

Ποιό εἶναι τὸ στοιχεῖο ποῦ ἀσκεῖ καθοριστικὸ ρόλο στὴ γέννηση, στὴν παραγωγή ἑνὸς πάθους; Ὅχι τόσο ἡ λειτουργία μετάδοσης κάποιας πληροφορίας, ὅσο ἡ λειτουργία ἀντίδρασης σὲ κάποια κατάσταση. Σὲ κάθε νέα, δηλαδή, κατάσταση ποῦ μᾶς συμβαίνει—καὶ εἴμαστε ἀναγκαστικὰ ἐκτεθειμένοι σὲ νέες καταστάσεις— παρατηρεῖται στὸ σῶμα, ἐν εἴδει αὐτόματης ἀντίδρασης, μιὰ ὀρισμένη κίνηση τῶν ζωικῶν πνευμάτων, ἡ ὁποία καθοδηγεῖ τὰ μέλη μας κατὰ ἕναν δεδομένο τρόπο, διαστέλλει ἢ συστέλλει τὰ στόμια τῆς καρδιᾶς, ἀναταράσσει, πυκνώνει ἢ ἀραιώνει τὸ αἷμα κ.λπ. Λόγω τῶρα τοῦ ἄρρηκτου δεσμοῦ καὶ μάλιστα τῆς ἔνωσης τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν Καρτέσιο, στὴ σωματικὴ αὐτὴ κίνηση ἀντιστοιχεῖ ἕνα πάθος στὴν ψυχὴ, π.χ. ὁ φόβος ἢ ἡ ὄργη, ποῦ βρίσκεται σὲ τόσο στενὴ ἀντιστοιχία μὲ τὴ σωματικὴ κίνηση, ὥστε συντελεῖ στὴ διατήρησή της. Ἐξ αἰτίας τῆς κυκλικῆς αἰτιότητος ποῦ συνεπάγεται ἡ καρτεσιανὴ ἔννοια τῆς ἔνωσης ψυχῆς καὶ σώματος, ἤτοι τῆς ἀλληλεπίδρασής τους, τὰ πάθη μας, ὄχι μόνο γεννιοῦνται ἀπὸ κάποια κίνηση τῶν ζωικῶν πνευμάτων, ἀλλὰ συντηροῦνται καὶ ἐνισχύονται ἀπ' αὐτὴ τὴν κίνηση.

Τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο σκέλος τοῦ καρτεσιανοῦ ὀρισμοῦ τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς ἀφιερώνεται στὴν ψυχικὴ ἀναφορικότητα. Πράγματι, ἂν ἡ αἰτία κάθε πάθους εἶναι σωματικὴ, ὕλική, κάτι στὸ ὁποῖο ὀφείλεται ὁ παθητικὸς χαρακτήρας τους, πῶς ἐξηγεῖται ἢ ἐνεργητικὴ συνιστώσα τους, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐμφανὲς ὅτι τὰ πάθη μποροῦν νὰ θέσουν σὲ κίνηση τὸν ἄνθρωπο ὅπως τὸ κάνει ἡ βούληση, ἢ ὁποία ὅμως εἶναι ἀποκλειστικὰ ἐνέργημα τῆς ψυχῆς; «Τὰ πάθη ἀναφέρονται εἰδικότερα στὴν ψυχὴ», προσθέτει ὁ Καρτέσιος, κάτι ποῦ συνιστᾶ τὴν εἰδοποιό τους διαφορὰ ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα, ναὶ μὲν ἀντιστοιχοῦν ἐπίσης σὲ κάποια κίνηση τῶν ζωικῶν πνευμάτων, ἀλλὰ δὲν συνδέονται μὲ τὴν ἐσωτερικότητά μας,

μέ τὸ πνεῦμα μας· ἄλλα ἀπ' αὐτὰ συνδέονται μετὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα (οἱ ὀσμές, οἱ ἤχοι, τὰ χρώματα) καὶ ἄλλα μετὰ τὸ σῶμα μας (ἡ πείνα, ἡ δίψα, ὁ πόνος)⁴⁴.

γ. *Γέννηση καὶ ἐκδίπλωση τῶν παθῶν* – Γιὰ νὰ κατανοήσουμε σαφέστερα τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο ἐμφανίζονται καὶ ἐπιδρῶν τὰ πάθη, ἄς ἐξετάσουμε τὶς ἐνδείξεις τῶν ἄρθρων 36-39 τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*.

Ἐὐὐ ἄνθρωπος *συναντᾶται* μιὰ δεδομένη στιγμή μετὰ κάποιο ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο· ἡ ἐντύπωση τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ φθάνει στὸν κωνοειδῆ ἀδένα –πρόκειται γιὰ ἕνα μικρὸ, ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητο καὶ εὐκίνητο ἀδένα, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου καὶ συνιστᾶ, κατὰ τὸν Καρτέσιο, τὸν τόπο τῆς ἀλληλεπίδρασης τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς⁴⁵– ὀρίζοντας δύο διαφορετικὲς κινήσεις τῶν ζωικῶν πνευμάτων.

Ἡ πρώτη κίνηση, διὰ τῆς ὁποίας τὰ πνεύματα συρρέουν στὰ νεῦρα ὀρισμένων μυῶν, προκαλεῖ τὴν ἐξωτερικὴ κίνηση ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ κάποια πράξη μας, π.χ. στὸ σήκωμα τοῦ φρουδιοῦ ἢ τὸ χαμόγελο. Ἡ δεύτερη κίνηση, διὰ τῆς ὁποίας τὰ πνεύματα ὀδηγοῦνται στὰ νεῦρα ποὺ διέπουν τὶς κινήσεις τῆς καρδιᾶς (ὡς σωματικοῦ ὀργάνου), τροποποιεῖ τὴ θερμοκρασία τοῦ αἵματος κατὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀρμόζει σ' αὐτὴ τὴν πράξη καὶ συνακόλουθα διεγείρει ἢ συντηρεῖ τὸ ἀντίστοιχο πάθος στὴν ψυχή.

Ἐὐ Καρτέσιος δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ἀκριβῆς ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ φαινομένου τοῦ ὁποῖου μᾶς ἐξηγεῖ τὴν ἕναρξη· ὡστόσο δύο πράγματα εἶναι σαφῆ γι' αὐτόν. *Πρῶτον*, ὑπάρχει φυσικὴ ἀντιστοιχία μεταξὺ τοῦ προκληθέντος στὴν ψυχή πάθους καὶ τῆς πράξης τὴν ὁποία ἔχει προετοιμασθεῖ νὰ ἐκτελέσει τὸ σῶμα. Ἡ ἀντιστοιχία αὐτὴ ἔχει ὀριστεῖ ἀπὸ τὴ φύση⁴⁶ (ἡ καρτεσιανὴ ὀρολογία εἶναι *institution de la nature*). Πρόκειται ἄρα γιὰ μιὰ τελεολογικὴ παραδοχὴ ποὺ ἀποτελεῖ ἀξίωμα γιὰ τὸν φιλόσοφο. Καί, *δεύτερον*, τὸ «κυριότερο ἀποτέλεσμα [ὄλων] τῶν παθῶν» (ἄρθρο 40) ποὺ ἔχουν προκληθεῖ στὴν ψυχή εἶναι νὰ τὴν παρακινῶν «νὰ δώσει τὴ συγκατάθεσή της καὶ νὰ συμβάλει» (ἄρθρο 137) σ' αὐτὴ τὴν πράξη.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ μηχανισμοῦ παραγωγῆς καὶ ἐκδίπλωσης τῶν παθῶν μᾶς προσφέρει τὴν ἀπαιτούμενη ἐννοιολογικὴ προπαίδεια

για να παρακολουθήσουμε τη διαμάχη μεταξύ των παθών της ψυχής και της βούλησης, όπως την σκηνοθετεί ο Καρτέσιος, ως γνωστός λάτρης του θεάτρου⁴⁷.

Όταν σηκώνεται η αυλαία, τον πρωταγωνιστικό ρόλο τον έχει το πάθος. Η βούληση δεν μπορεί παρά να υποκύψει στην εξουσία του: «Το κυριότερο αποτέλεσμα όλων των παθών στους ανθρώπους είναι το έξης: Παρακινούν και προδιαθέτουν την ψυχή να θέλει τα πράγματα για τα όποια τα πάθη προπαρασκευάζουν το σώμα»⁴⁸. Παράδειγμα, «το αίσθημα του φόβου προτρέπει την ψυχή να θέλει να “τὸ βάλει στὰ πόδια”, το αίσθημα της τόλμης να θέλει να ἀγωνισθεῖ» και «τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ ὑπόλοιπα πάθη»⁴⁹.

Ο Καρτέσιος, όμως, έχει πρό πολλοῦ ἐπιλέξει τὸν ἥρωα πὸν θὰ νικήσει· ὅσο και ἂν ἀναγνωρίζει τὴν ὑποκριτικὴ δύναμη τῶν παθῶν, ἢ προτίμησή του στὴ βούληση εἶναι δεδομένη. Γιὰ νὰ μπορέσει ὅμως νὰ τῆς χαρίσει τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο, δὲν ἀρκεῖ νὰ σκιαγραφήσει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὴ κατατροπώνει τὰ ἔως τότε ἀκαταμάχητα πάθη. Χρειάζεται πρωτίστως νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ βούληση παραμένει ἐλεύθερη σὲ σχέση μὲ τὰ πάθη παρ' ὅτι, ὅπως μόλις εἶδαμε, παρακινεῖται ἀπὸ αὐτὰ (ἄρθρο 40). Ἡ ἐπίγνωση αὐτῆς τῆς ἀπαίτησης ἀναγκάζει τὸν Καρτέσιο νὰ προσθέσει ἴσως κάπως βεβιασμένα: «Ὅμως ἡ βούληση εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς τόσο ἐλεύθερη, ὥστε δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐνεργεῖ κατόπιν ἐξαναγκασμοῦ»⁵⁰. Ὡστόσο, μέσα στὴ σπουδὴ του, παραλείπει νὰ θεμελιώσει αὐτὸ τὸν μεταφυσικὸ ἀφορισμὸ, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὅμως θὰ συγκροτήσει ὅλη τὴ θεωρία του περὶ ἀντιμετώπισης τῶν παθῶν. Ἡ μᾶλλον δὲν τὸ παραλείπει, ἀπλὰ προϋποθέτει ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἢ ἴδια ἢ οὐσία τῆς βούλησης, ἂν θεωρήσουμε τὴν τελευταία ὄχι σὲ σχέση μὲ τίς ἄλλες ἀνθρώπινες πνευματικὲς δυνάμεις (νόηση, φαντασία, αἰσθήσεις) οὔτε στίς ἐμπειρικὲς συνθηκὲς τῆς ἀσκησῆς τῆς, ἀλλὰ αὐτὴ καθ' αὐτή, «στὴν πεμπτουσία τῆς, οὕτως εἶπεῖν, ὡς καθαρὴ συγκατάθεση σὲ κάτι καὶ ἐπομένως ὡς καθαρὸ ἐνέργημα [...] τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ πνεύματος»⁵¹. Πρόκειται γιὰ μιὰ θεμελιώδη καρτεσιανὴ ἀρχή, ἢ ὁποῖα θὰ δεχθεῖ τὴ σφοδρὴ κριτικὴ τοῦ Σπινόζα, πὸν συγκροτεῖ τόσο τὴ γνωσιολογία ὅσο και τὴν ψυχολογικὴ καὶ ἠθικὴ θεωρία του πάνω στὴν ἀπόρριψη αὐτῆς τῆς προϋπόθεσης⁵².

Ἄς ἐπανέλθουμε ὅμως στὸν Καρτέσιο. Ποιὰ τεχνάσματα ἐπι-

στρατεύει ἢ βούληση γιὰ νὰ καταβάλει τελικὰ τὰ πάθη τὰ ὅποια φαίνεται νὰ τὴν ὑποτάσσουν σ' ἓνα ἀρχικὸ στάδιο; Γιὰ νὰ κατανοήσουμε πῶς μπορεῖ ἡ ψυχὴ νὰ ἐπηρεάσει τὰ πάθη τῆς πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ κατεύθυνση, ἀπαιτεῖται νὰ γνωρίζουμε ἂν καὶ πῶς ἐπενεργεῖ στὸ σῶμα, ἐφ' ὅσον τὰ πάθη ἔχουν καὶ σωματικὴ συνιστώσα. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Καρτέσιου εἶναι, ἂν καὶ ρητὰ διατυπωμένη, προβληματικὴ: «Ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς [ἐπὶ τοῦ σώματος] συνίσταται στὴν ἐξῆς διαδικασία: Τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι θέλει κάτι προκαλεῖ τὴν κίνηση τοῦ μικροῦ ἀδένα μὲ τὸν ὅποιο εἶναι στενὰ συνδεδεμένη⁵³ κατὰ τὸν ἀπαιτούμενο τρόπο γιὰ νὰ παραχθεῖ τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἀφορᾷ αὐτὴ τὴ βούληση»⁵⁴. Στὴ συνέχεια ὁ Καρτέσιος δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἐφαρμόσει μηχανικὰ τὴ γενικὴ αὐτὴ ἀρχὴ γιὰ νὰ ἐξηγήσει ἐπὶ μέρους ἀνθρώπινες λειτουργίες ἢ δραστηριότητες, ὅπως τὴ μνήμη, τὴ φαντασία κ.λπ. Πῶς κατορθώνουμε νὰ θυμηθοῦμε ἢ νὰ φανταστοῦμε κάτι, νὰ συγκεντρώσουμε τὴν προσοχή μας στὴν παρατήρηση κάποιου ἀντικειμένου ἢ νὰ κινήσουμε τὸ σῶμα; Πολὺ ἀπλά, τουλάχιστον γιὰ τὸν Καρτέσιο, ἡ βούλησή μας ἐνεργεῖ ἔτσι ὥστε νὰ κινήθῃ ὁ κωνοειδὴς ἀδένας· κατὰ τὸν ἀπαιτούμενο τρόπο⁵⁵. Πιο συγκεκριμένα, «ὅταν θέλουμε νὰ φανταστοῦμε κάτι ποὺ δὲν ἔχουμε δεῖ ποτέ, αὐτὴ ἡ θέληση ἔχει τὴ δύναμη νὰ κινεῖ τὸν ἀδένα κατὰ τὸν ἀπαιτούμενο τρόπο, γιὰ νὰ ὠθήσει τὰ πνεύματα πρὸς τοὺς πόρους τοῦ ἐγκεφάλου διὰ τῆς ὀπῆς τῶν ὀπίων μπορεῖ νὰ ἀπεικονισθεῖ αὐτὸ τὸ πράγμα [...], ὅταν θέλουμε νὰ βαδίσουμε ἢ νὰ κινήσουμε τὸ σῶμα μας μὲ ἓνα διαφορετικὸ τρόπο, ἡ θέληση αὐτὴ κάνει τὸν ἀδένα νὰ ὠθεῖ τὰ πνεύματα πρὸς τοὺς μῦς ποὺ χρησιμεύουν γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ»⁵⁶.

Μὲ τὴ λογικὴ αὐτὴ, θὰ ἀνέμενε κανεὶς μιὰ ἐξήγηση τοῦ ἴδιου τύπου καὶ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν παθῶν ἀπὸ τὴ βούληση. Κάθε φορὰ ποὺ διακατεχόμαστε ἀπὸ κάποιο πάθος, ὅσο δυνατὸ καὶ ἂν εἶναι αὐτό, π.χ. ἀπὸ παράφορο ἔρωτα ἢ ἀπὸ ἄσβεστο μίσος, θὰ ἀρκοῦσε νὰ ὠθήσει ἡ βούληση τὸν κωνοειδὴ ἀδένα νὰ ἀλλάξει τὴ ροὴ τῶν ζωικῶν πνευμάτων ποὺ προκαλοῦν αὐτὰ τὰ πάθη καὶ νὰ τὴν προσανατολίσει ἔτσι, ὥστε τὰ πνεύματα αὐτὰ νὰ προκαλοῦν τὰ ἀντίθετα πάθη ἢ κανένα πάθος. Στὴν οὐσία, δηλαδή, ἡ ἐντολὴ τῆς βούλησης θὰ ἦταν ἀπὸ μόνη τῆς ἱκανὴ νὰ καταλαγιάσει ὅποιοδήποτε πάθος, ὅπως ἡ διαταγὴ τοῦ ἀφέντη ἀρκεῖ γιὰ νὰ ὑπακούσει,

μηχανικά ἔστω, ὁ σκύλος του. Γιὰ νὰ γίνει ὅμως αὐτό, ἀπαιτεῖται προηγουμένως νὰ ἔχει ἐκπαιδευθεῖ. Τί γίνεται μὲ τὰ πάθη;

“Ὅσο καὶ ἂν οἱ φιλόσοφοι δειλιάζουν σπάνια μπροστὰ στήν, φαινομενική τουλάχιστον, παραδοξολογία, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μὴ διαπίστωνε ὁ Καρτέσιος, τόσο ἀπὸ τὴν προσωπική του πείρα καὶ τὰ ἀναγνώσματά του ὅσο καί, κυρίως, ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν ἡθῶν τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὸν περιέβαλλαν, ὅτι ἡ σχέση βούλησης-πάθους δὲν ἐξηγεῖται τόσο ἀπλὰ καὶ μηχανικά. Στὴν πράξη, ὁ Καρτέσιος ἦταν ἀναγκασμένος ν’ ἀναγνωρίσει τὴ σοφία τοῦ λατινικοῦ ἀποφθέγματος σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο συχνότατα, «ἐνῶ βλέπουμε τὸ καλό, πράττουμε τὸ κακό», καὶ νὰ παραδεχθεῖ ὅτι τὰ κελεύσματα τῆς βούλησης εἶναι ἴσως ἀναγκαῖα συνθήκη καταπολέμησης τῶν παθῶν, ὄχι ὅμως καὶ ἐπαρκῆς, τουλάχιστον ὄχι αὐτόματα.

Πράγματι, ὁμολογεῖ ὅτι «δὲν εἶναι πάντοτε ἡ θέληση νὰ διεγείρουμε μέσα μας κάποια κίνηση ἢ κάποια ἄλλη ἐντύπωση ποὺ μπορεῖ ἀφ’ ἑαυτῆς νὰ προκαλέσει ὄντως τὴ διέγερσή της»⁵⁷. Κι αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὰ πάθη: «Δὲν μποροῦν νὰ διεγερθοῦν οὔτε καὶ νὰ ἐξαλειφθοῦν ἄμεσα ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς βούλησής μας»⁵⁸. Γιατί; Διότι, σύμφωνα μὲ τὴν καρτεσιανὴ σύλληψη τῆς σχέσης ψυχῆς-σώματος, κάθε κίνηση τοῦ κωνοειδοῦς ἀδένοσ συνδέεται ἄμεσα μὲ μία μόνο συγκεκριμένη σκέψη καὶ ὄχι μὲ ὁποιαδήποτε θὰ θέλαμε. “Αν μεταφράσουμε τὴν καρτεσιανὴ αὐτὴ θέση μὲ ὄρους τῆς σύγχρονης συμπεριφοριστικῆς θεωρίας, θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἓνα συγκεκριμένο ἐρέθισμα προκαλεῖ πάντοτε μία καὶ μόνη συγκεκριμένη ἀντίδραση.

Ποῦ ὀφείλεται ὅμως αὐτὴ ἡ σύνδεση; Κατὰ κύριο λόγο στὴ φύση: “Ἐτσι τὸ ἔχει ὀρίσει ἡ φύση», ὅπως δὲν κουράζεται νὰ ἐπιναλαμβάνει ὁ γάλλος φιλόσοφος. “Αν ὅμως τὰ πράγματα εἶχαν μόνο ἔτσι, ἡ καρτεσιανὴ ψυχολογία θὰ ἦταν στατική, θὰ βρισκόμασταν φυλακισμένοι σὲ ἓνα κλειστὸ σύστημα, χωρὶς ἐλπίδα διαφυγῆς. Τί ἐπιτρέπει κάποιο ἀνοιγμα; Ἡ δυνατότητα παρέμβασής μας στὴ φύση χάρις στὴν ἐπιδεξιότητα (*industrie*, ὅπως ἀπέδιδαν τὸν δέκατο ἔβδομο αἰῶνα τὸ νόημα τῶν ὄρων *habileté* ἢ *adresse*), κυρίως ὅμως στὴν ἔξη (*habitude*). «Κάθε βούληση εἶναι ἐκ φύσεως συνδεδεμένη μὲ κάποια κίνηση τοῦ ἀδένα. Μποροῦμε ὅμως νὰ τὴ συνδέσουμε μὲ ἄλλες κινήσεις μέσω τῆς ἐπιδεξιότητος καὶ τῆς ἔξεως»⁵⁹.

Ποιές συνέπειες έχει αυτή η θεωρία στην περίπτωση τῶν παθῶν; Τώρα μπορεί νὰ γίνει κατανοητὸ αὐτὸ ποὺ προαναφέραμε: «Τὰ πάθη μας δὲν μποροῦν νὰ διεγερθοῦν οὔτε καὶ νὰ ἐξαλειφθοῦν ἄμεσα ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς βούλησής μας, ἀλλὰ ἔμμεσα μὲ τὴν παράσταση τῶν πραγμάτων ποὺ συνάπτονται συνήθως μὲ τὰ πάθη ποὺ θέλουμε νὰ ἔχουμε καὶ ποὺ ἀντιτίθενται στὰ πάθη ποὺ θέλουμε νὰ ἀπορρίψουμε»⁶⁰. Παράδειγμα, «γιὰ νὰ διεγερθεῖ μέσα μας ἡ τόλμη καὶ νὰ ἐξαλειφθεῖ ὁ φόβος, δὲν ἀρκεῖ νὰ ἔχουμε τὴν ἀντίστοιχη βούληση, ἀλλὰ πρέπει νὰ διερευνήσουμε μὲ σύντονη προσοχὴ τοὺς λόγους, τὰ ἀντικείμενα ἢ τὰ παραδείγματα ποὺ πείθουν ὅτι ὁ κίνδυνος δὲν εἶναι μεγάλος, ὅτι ἡ ἄμυνα ἐγγυᾶται περισσότερη ἀσφάλεια ἀπὸ τὴ φυγὴ, τέλος, ὅτι ἡ νίκη θὰ μᾶς γεμίσει μὲ δόξα καὶ χαρὰ, ἐνῶ ἀπὸ τὴ φυγὴ δὲν μποροῦμε νὰ προσδοκοῦμε παρὰ λύπη καὶ αἰσχύνη καὶ ἄλλα παρόμοια πράγματα»⁶¹.

Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι ἡ δράση τῆς βούλησης, ἡ ὁποία εἶναι ἀμιγῶς ἐνέργημα τῆς ψυχῆς, εἶναι ἔμμεση ὑπὸ δύο ἔννοιες: ἀφ' ἑνός, ἐλέγχει τὸν μηχανισμό τοῦ σώματος διὰ μέσου τοῦ κωνοειδοῦς ἀδένοσ καί, ἀφ' ἑτέρου, «ἡ φύση δὲν συνέδεσε πάντοτε τὶς σωματικὲς κινήσεις μὲ τὴ βούληση νὰ παράγουμε αὐτὲς καθ' αὐτὲς τὶς κινήσεις, ἀλλὰ συχνὰ μὲ τὴ βούληση νὰ ἐπιτύχουμε τὸν στόχο τὸν ὁποῖο ἐξυπηρετοῦν αὐτὲς οἱ κινήσεις. Ἐπομένως, ἀγνοοῦμε τὶς λεπτομέρειες τῆς λειτουργίας τοῦ σωματικοῦ μηχανισμοῦ τὸν ὁποῖο θέτει σὲ κίνηση ἡ βούληση καὶ τὸ σῶμα κινεῖται πρὸς πραγματοποίηση τοῦ ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ χωρὶς νὰ γνωρίζουμε πῶς»⁶².

Οἱ θέσεις αὐτὲς δὲν ἀποτελοῦν ἀπλὰ μιὰ προσπάθεια τοῦ φιλοσόφου νὰ δώσει θεωρητικὴ ἀπάντηση στὰ ἐπίμονα ἐρωτήματα ποὺ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὰ πρακτικὰ προβλήματα μιᾶς πριγκίπισσας. Ὁ Καρτέσιος χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴ «συνταγὴ» καὶ στὴ ζωὴ του, μὲ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα, ὅπως τουλάχιστον τὸ ἐξομολογεῖται στὸν Σανὺ (Chanut), γιὰ νὰ καταπολεμήσει τὴ ροπή του νὰ ἐρωτεύεται κοπέλες ποὺ ἔπασχαν ἀπὸ στραβισμό. Ἡ προτίμηση αὐτὴ ὀφειλόταν, ὅπως πολλὰ πράγματα στὴ ζωὴ μας, σὲ ἓνα συμπτωματικὸ γεγονός: «Ὅταν ἦμουν παιδί, ἀγαποῦσα ἓνα κορίτσι τῆς ἡλικίας μου ποὺ ἀλληθώριζε λίγο. Ἔτσι, ἡ ἐντύπωση ποὺ δημιουργοῦσε στὸν ἐγκέφαλό μου ἡ θεωρία της, ὅποτε κοιτάζα τὰ ἀλλήθωρα μάτια

της, συνδεόταν τόσο στενά με την έντύπωση που έδημιουργείτο για να διεγείρει μέσα μου το πάθος της αγάπης, ώστε, για πάρα πολύ καιρό, όταν έβλεπα αλλήθωρες, ένιωθα την τάση να τις αγαπῶ περισσότερο από τις άλλες, έξ αιτίας και μόνο του ἐλαττώματος που τις χαρακτήριζε. Δεν γνώριζα όμως ότι αυτός ήταν ο λόγος της ροπῆς μου. *Ἀντιθέτως, ἀπὸ τότε πὸν στοχάστηκα ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ ἀναγνώρισα ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα ἐλάττωμα, ἔπαψαν νὰ μὲ συγκινοῦν αὐτὰ τὰ ἄτομα*»⁶³.

Δηλαδή, με λίγα λόγια, ὁ Καρτέσιος μᾶς καλεῖ, ὅποτεδήποτε διακατεχόμαστε ἀπὸ κάποιο πάθος, νὰ ἀναλογιζόμαστε τὴν ἀκριβῆ ἀξία τοῦ ἀντικειμένου τοῦ πάθους μας, οὕτως ὥστε, ἂν εἶναι καλό, νὰ ἐμμείνουμε στὸ πάθος αὐτό, καὶ ἂν, ἀντιθέτως, εἶναι κακὸ νὰ παρέμβει ἡ βούληση καί, με τὴ συνδρομὴ τῆς ἐπιδεξιότητος καὶ τῆς ἔξεως, νὰ μεταβάλλει τὰ ψυχοσωματικὰ προαπαιτούμενα τοῦ ἐν λόγω πάθους.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ προκύπτει μιὰ σειρά σημαντικῶν ἐρωτημάτων:

α) Ὁ παράγοντας χρόνος ἐπηρεάζει ἢ ὄχι, καὶ ἂν ναὶ σὲ ποιοῦ βαθμό, τὴν ἔστω ἐμμεση ἐπενέργεια τῆς βούλησης στὰ πάθη; Πῶς ἀπαντᾷ ὁ Καρτέσιος στὴν ἐνσταση τῆς πάντοτε διορατικῆς Ἑλισάβετ ὅτι ἀκόμη καὶ τὸ καλύτερο γιαντρικὸ ἐνάντια στὰ πάθη χρειάζεται κάποιο χρονικὸ διάστημα, συχνὰ βασανιστικὰ μακρό, γιὰ νὰ ἔχει τὰ ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματα⁶⁴; Δεν μπορεῖ παρὰ νὰ παραδεχτεῖ ὅτι «ἡ ψυχὴ ἀδυνατεῖ νὰ μεταβάλλει ἢ νὰ ἀναχαιτίζει ἀμέσως τὰ πάθη της»⁶⁵ καὶ ὁ λόγος εἶναι ἀμιγῶς σωματικός: «Ὅλα σχεδὸν τὰ πάθη συνοδεύονται ἀπὸ κάποια κίνηση στὴν καρδιὰ καὶ κατ' ἐπέκταση σὲ ὅλο τὸ αἷμα καὶ στὰ [ζωικὰ] πνεύματα, ἔτσι ὥστε, *μέχρις ὅτου* παύσει ἡ κίνηση αὐτή, τὰ πάθη παραμένουν παρόντα στὴ σκέψη μας»⁶⁶. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ Καρτέσιος εἶχε ἐγγράψει τὴ διάσταση τοῦ χρόνου στὸν ὀρισμὸ τῶν παθῶν, διευκρινίζοντας ὅτι «ὄχι μόνο προκαλοῦνται, ἀλλὰ ἐπιπλέον *συντηροῦνται* καὶ ἐνισχύονται ἀπὸ κάποια ἰδιαίτερη κίνηση τῶν πνευμάτων»⁶⁷. Κι εἶναι φυσικό, ὅσο πιὸ ἔντονο καὶ σφοδρὸ εἶναι τὸ πάθος, τόσο περισσότερος χρόνος νὰ ἀπαιτεῖται μέχρι νὰ «καταλαγιάσει ἡ κίνηση τοῦ αἵματος καὶ τῶν πνευμάτων» καὶ συνακόλουθα τόσο πιὸ δύσκολο γίνεται νὰ τὸ ὑπερνικοῦμε⁶⁸.

Τί κάνουμε ὅμως μέχρι νὰ ἐκλείψει πλήρως ἡ σωματικὴ αὐτὴ

αίτια παραμονῆς τοῦ πάθους μέσα μας; Εἴμαστε ἔρμαιά του; Ὁ Καρτέσιος ἀποδεικνύεται στό σημεῖο αὐτό ἰδιαιτέρως αἰσιόδοξος, ἐφ' ὅσον ὑποστηρίζει ὅτι, στήν περίπτωση αὐτή, μπορούμε ἐνίστε νά παρεμποδίσουμε τήν ἐκδήλωση τῶν ἐπιπτώσεων τοῦ πάθους στή συμπεριφορά μας, νά ὑπερνικήσουμε δηλαδή, ἂν ὄχι ὅλα, τουλάχιστον τὰ περισσότερα συνεπακόλουθα τῶν παθῶν: «Γιά παράδειγμα, ἂν ἡ ὀργή ὠθεῖ τὸ χέρι νά χτυπήσει, ἡ βούληση ἔχει συνήθως τή δυνατότητα νά τὸ συγκρατήσι. Ἄν ὁ φόβος παρακινεῖ τὰ πόδια νά τραποῦν σέ φυγή, ἡ βούληση μπορεῖ νά τὰ σταματήσι κ.ο.κ.»⁶⁹. Δυστυχῶς, ὅμως, ἡ διαπίστωση αὐτή –σὴν ὁποία εἶχε προβεῖ παλαιότερα καὶ ὁ Γαληνός, χρησιμοποιώντας μάλιστα τὸ ἴδιο ἀκριβῶς παράδειγμα⁷⁰– παραμένει ἀθεμελίωτη⁷¹, ὅπως ἀρκετές καίριες θέσεις τῆς συγκεκριμένης καρτεσιανῆς θεωρίας.

β) Ἡ προσπάθεια πού καταβάλλουμε νά ἐξαλείψουμε ἢ τουλάχιστον νά μετριάσουμε τὰ πάθη ἀφορᾷ τὸ πάθος ἐξ ὀλοκλήρου ἢ κάποιο στοιχεῖο (κάποια στοιχεῖα) του; Ὁ Καρτέσιος δὲν ἀποδέχεται τὸ δίδαγμα τῆς στωικῆς ἠθικῆς, ἡ ὁποία ἐπεδίωκε τὴν ἐξάλειψη τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ γενικὰ τὴν ἀπάθεια, τὴ γαλήνη δηλαδή πού διαδέχεται τὴ φουρτούνα τῶν παθῶν στήν ψυχὴ μας, διὰ τῆς καταγγελίας τῶν παθῶν συνολικά, μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι ἐπιφέρουν ἀνισορροπία στήν ψυχὴ πού παρασύρεται ἀπὸ τὴν ἀκριτὴ ὁρμὴ τῆς πρὸς τὴν ὑπερβολή⁷². Ἡ μελέτη τῶν παθῶν ὁδηγεῖ τὸν Καρτέσιο σὲ ἀντίθετο συμπέρασμα. Τὸ μόνο πού χρειάζεται νά ἀποφύγουμε στὰ πάθη εἶναι τὴν κακὴ χρῆση τους ἢ τὶς ὑπερβολές τους (excès), δηλαδή τὶς ὑπέρμετρος ἢ ἄμετρος ἐκδηλώσεις τους⁷³.

Αὐτό, ὅμως, δὲν σημαίνει ἐπ' οὐδενὶ ὅτι κάθε ὑπερβολή (excès) τῶν παθῶν εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀρνητικὴ. Ὁ Καρτέσιος διακρίνει δύο εἰδῶν ὑπερβολές ὅσον ἀφορᾷ τὰ πάθη, αὐτὲς πού βελτιώνουν ἓνα θετικὸ συναίσθημα αὐξάνοντας τὴν ἔντασή του καί, ἐπομένως, εἶναι ἐπιθυμητὲς καὶ αὐτὲς πού μεταβάλλουν τὴ φύση τοῦ συναίσθηματος καὶ ἀπὸ καλὸ τὸ μετατρέπουν σὲ κακό· οἱ δεύτερες εἶναι ἀπορριπτέες. Παράδειγμα, ὁ τολμηρὸς γίνεται ριψοκίνδυνος, μόνον ὅταν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς λογικῆς. Γιὰ ὅσο ὅμως χρονικὸ διάστημα δὲν τὰ ξεπερνάει, ἡ τόλμη μπορεῖ ἀκόμη νά παρουσιάσει μιὰ ἄλλη ὑπέρμετρο ἐκδήλωση, πού συνίσταται σὲ νά μὴ συνοδεύεται καθόλου ἀπὸ ἀναποφασιστικὴ ἢ ἀγχος, κάτι πού εἶναι θετικὸ⁷⁴.

Τοιουτοτρόπως, ὁ Καρτέσιος νομιμοποιεῖται νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι «ὑπάρχουν πάθη πού εἶναι τόσο πιό χρήσιμα ὅσο περισσότερο τείνουν πρὸς τὴν ὑπερβολή». Διευκρινίζει ὅτι αὐτὸ ἀφορᾷ μόνο τὰ καλὰ πάθη, δηλαδή αὐτὰ πού ὑποτάσσονται στὴ λογική⁷⁵. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἢ ἀφοσίωση.

γ) Γιατί ὁ ἀντίπαλος τῶν παθῶν νὰ εἶναι ἢ βούληση καὶ ὄχι κάποια ἄλλη δύναμη ἢ ἰκανότητα τοῦ πνεύματος ἢ ψυχῆς, ὅπως ἢ νόηση (entendement), ἢ φαντασία, ἢ μνήμη κ.λπ.; Εἰδικότερα, γιατί ὄχι ὁ λόγος (raison); Διότι, ἀπλούστατα, μὲ τὸν ὄρο «βούληση», σ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ, ὁ Καρτέσιος ἐννοεῖ πάντοτε τὴν ἔλλογη βούληση. Ἐλλογηστέα, κατ' αὐτόν, ὁ λόγος δὲν ἀποτελεῖ μιὰ ἐπὶ μέρος ἰκανότητα ἢ δύναμη τῆς ψυχῆς ἢ πνεύματος, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν οὐσία της⁷⁶.

Γιατί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ μὴν εἶναι ἀντίπαλος ἑνὸς πάθους κάποιο ἄλλο πάθος; Ὁ Καρτέσιος δὲν θεωρεῖ ἀπίθανο αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο, τὸ ὁποῖο ἐλάμβαναν σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν οἱ διάφορες πραγματεῖες περὶ παθῶν τῆς ἐποχῆς του⁷⁷ καὶ πρὸς τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ κλίνει καὶ ὁ ἴδιος στὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς*, μόνον ὅμως ὡς μέσο, ἢ χρῆση τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ὑπάγεται, ἂν ὄχι σὲ μιὰ ἀσφαλὴ γνώση, τουλάχιστον στὴν ἠθικὴ βεβαιότητα ὅτι σταθμίσαμε ἐπαρκῶς τὰ δεδομένα⁷⁸. Πιστεύει ὅμως ὅτι αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι, στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀντισταθοῦν σὲ κάποια πάθη, «βάζουν [...] τὴ βούλησή τους νὰ συγκρουσθεῖ μαζί τους μὲ τὰ ὄπλα πού τὴν ἐφοδιάζουν ὀρισμένα πάθη», ἀγνοοῦν, πολὺ ἀπλά, τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς⁷⁹.

Συναντοῦμε ἐδῶ μιὰ θεμελιώδη διάκριση τῆς καρτεσιανῆς ἠθικῆς, μεταξὺ ἀνίσχυρων καὶ δυνατῶν ψυχῶν. «Οἱ πιὸ ἀνίσχυρες ψυχὲς ἀπὸ ὅλες εἶναι ἐκεῖνες τῶν ὁποίων ἢ βούληση [...] ἀφήνεται διαρκῶς νὰ ἄγεται καὶ νὰ φέρεται ἀπὸ τὰ πάθη τῆς στιγμῆς» πού «εἶναι συχνὰ ἀντιτιθέμενα». Ἀπεναντίας, «τὶς δυνατότερες ψυχὲς διαθέτουν ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων ἢ βούληση μπορεῖ ἐκ φύσεως νὰ ὑπερνικήσει τὰ πάθη μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ εὐχέρεια καὶ νὰ σταματήσει τὶς κινήσεις τοῦ σώματος πού τὰ συνοδεύουν». Ὁχι ὅμως μὲ ὁποιονδήποτε τρόπο, ἀλλὰ μόνο μὲ τὰ δικά της ὄπλα. Καὶ «τὰ ὄπλα τῆς δυνατῆς ψυχῆς εἶναι οἱ σταθερὲς καὶ ἀποφασιστικὲς κρίσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴ γνώση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἀποφασίζει νὰ ρυθμίζει τὶς ἐνέργειες τοῦ βίου της»⁸⁰.

δ) Γιατί ἀντίπαλος τῶν παθῶν νὰ μὴν εἶναι τὸ ἴδιο τὸ σῶμα;

Ἡ θεωρία περὶ καθαρὰ σωματικῆς αἰτιολογίας τῶν παθῶν, περὶ ψυχοσωματικῆς φύσης τους, καὶ οἱ διεξοδικές ἀναλύσεις τοῦ Καρτέσιου γιὰ τὴ σωματικὴ συνιστώσα κάθε πάθους – ἢ ἐπιστημονικὴ δηλαδή περιγραφή τοῦ σωματικοῦ μηχανισμοῦ γέννησης καὶ ἐκδίπλωσης κάθε πάθους στὶς παραμικρὲς λεπτομέρειές του, σύμφωνα, φυσικά, μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐποχῆς του, στὴ διαμόρφωση καὶ ἐξέλιξη τῆς ὁποίας συνέβαλε τὰ μέγιστα καὶ ὁ ἴδιος – γεννοῦν στὸν ἀναγνώστη τῆς καρτεσιανῆς πραγματείας τὴν προσδοκία μιᾶς θεραπείας τῶν παθῶν ἰατρικῆς φύσεως, μιᾶς ἀντιμετώπισης δηλαδή τῆς σωματικῆς αἰτίας ποὺ τὰ προκάλεσε⁸¹. Ἡ προσημονία μας αὐτὴ ἐπιτείνεται

- ἀπὸ τὴν εὐχὴ τὴν ὁποία ἐκφράζει στὸ ἕκτο καὶ τελευταῖο μέρος τοῦ *Λόγου περὶ τῆς μεθόδου* γιὰ ἀπεριόριστη πρόοδο τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης⁸²,
- ἀπὸ τὴ σημαντικὴ θέση ποὺ κατέχει ἡ ἰατρικὴ στὸ «δέντρο τῆς γνώσης», σύμφωνα μὲ τὴν περίφημη παρομοίωση τοῦ Καρτέσιου⁸³, ὅπου ρίζες εἶναι ἡ μεταφυσικὴ, κορμὸς ἡ φυσικὴ καὶ οἱ τρεῖς κύριοι κλάδοι ἡ ἰατρικὴ, ἡ μηχανικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ,
- ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἐνασχόληση τοῦ Καρτέσιου μὲ ζητήματα ἀνατομίας καὶ ἰατρικῆς⁸⁴,
- τέλος, ἀπὸ τὴ σχολαστικὴ χρῆση ἰατρικῶν ὄρων, ὅπως φάρμακο (*remède*), ἀντίδοτο (*antidote*), θεραπεία (*guérison*) στὴ σχετικὴ μὲ τὴν κυριαρχία μας ἐπὶ τῶν παθῶν ἀλληλογραφία μεταξὺ τῆς πριγκίπισσας Ἐλισάβετ καὶ τοῦ Καρτέσιου, κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε⁸⁵, ἡ ὁποία εἶναι ἄλλωστε σύμφωνη μὲ τὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ παράδοση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναφέρω μόνον ἐνδεικτικὰ τὴ λεγόμενη ἐπικούρεια *τετραφάρμακον*⁸⁶.

Νὰ ὅμως ποὺ ἡ προσδοκία μας αὐτὴ διαψεύδεται. Ὁ Καρτέσιος μπορεῖ νὰ ἀποδέχεται τὴν ἰδέα μιᾶς σωματικῆς θεραπείας τῶν παθῶν, στὸ μέτρο ποὺ ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει, κατὰ τρόπο μὴ ἀμελητέο, τὶς συνθηκὲς ροῆς τῶν ζωικῶν πνευμάτων στὸν ἐγκέφαλο μέσω τῆς ἰατρικῆς, τῆς τήρησης κάποιων κανόνων ὑγιεινῆς, τῆς προσεγμένης διατροφῆς του κ.λπ. Ὡστόσο τὸ κύριο βάρος τῶν προσπαθειῶν του γιὰ *θεραπεία* τῶν παθῶν, γιὰ ἀνακάλυψη τῶν *φαρμάκων* ποὺ θὰ μᾶς *γιατρέψουν* ἀπὸ τὰ πάθη ἢ τουλάχιστον θὰ ἀμβλύνουν τὶς συνέπειές τους, εἶναι *ψυχικῆς* φύσεως.

Ἐντοπίσαμε τὰ φάρμακα ἐνάντια στίς ὑπερβολές τῶν παθῶν. Εὐλόγα τίθεται τὸ ἐρώτημα: Πόσο εὐκόλο εἶναι νὰ τὰ χρησιμοποιήσουμε; «Ὅσον ἀφορᾷ τὰ φάρμακα ἐνάντια στίς ὑπέρομετρος ἐκδηλώσεις τῶν παθῶν, ὁμολογῶ», παραδέχεται ὁ Καρτέσιος, «ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ τὰ χρησιμοποιήσουμε καὶ μάλιστα ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἀρκέσουν γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τίς διαταραχές ποὺ λαμβάνουν χώρα στὸ σῶμα. Ἄρκοῦν μόνο γιὰ νὰ συντελέσουν στὸ νὰ μὴν εἶναι ταραγμένη ἡ ψυχὴ καὶ νὰ μπορεῖ νὰ διατηρήσει ἐλεύθερη τὴν κρίση της»⁸⁷.

Κι ἐδῶ ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, στὴν πράξη, ὁ Καρτέσιος βάζει νὰ παλέψουν μεταξύ τους τὰ δύο μόνα εἶδη λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς: τίς ἐνέργειες καὶ τὰ πάθη τῆς, ἐφ' ὅσον ἀποκαλεῖ ἐνέργειες τῆς ψυχῆς ὅλες τίς βουλήσεις μας «ἐπειδὴ γνωρίζουμε ἐκ πείρας ὅτι ἀπορρέουν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν ψυχὴ μας καὶ φαίνονται νὰ ἐξαρτῶνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ αὐτήν»⁸⁸. Σὲ τελικὴ ὅμως ἀνάλυση, στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀντίπαλοι εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα. Ἡ ψυχὴ, γιατί οἱ βουλήσεις εἶναι ἀμιγῶς πνευματικῆς ὑφῆς, καὶ τὸ σῶμα, γιατί τὰ πάθη εἶναι ψυχοσωματικὰ φαινόμενα, σωματικῆς ὅμως προελεύσεως. *Διαπιστώνουμε δηλαδή γιὰ μία ἀκόμη φορά τὸν καρτεσιανὸ δυϊσμό.*

* * *

Μετὰ τὴν παρουσίαση καὶ ἀνάλυση τῆς φύσης καὶ τοῦ μηχανισμοῦ ἐκδίπλωσης τῶν παθῶν καὶ ὕστερα ἀπὸ τίς ἠθικῆς φύσεως παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τίς δυνατότητες ἀντίστασης στὰ πάθη καὶ καταπολέμησής τους, ἓνα τελευταῖο ἐρώτημα παραμένει ἀνοιχτό. Πῶς ἀξιολογεῖ ὁ Καρτέσιος τελικὰ τὴν –οὕτως ἢ ἄλλως ἀναγκαστικῆ– παρουσία τῶν παθῶν στὴ ζωὴ μας; Ὡς θετικὴ ἢ ὡς ἀρνητικὴ; Τὰ πάθη συνιστοῦν εὐλογία ἢ ἀναπόδραστη κατάρρα γιὰ τὸν ἄνθρωπο;

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Καρτέσιου σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, τὴν ὁποία ἀνακαλύπτουμε σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του γραμμένη μετὰ τὴν περάτωση τῆς πρώτης γραφῆς τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*, θὰ διέψευδε ὅποιον ἔσπευδε νὰ ταυτίσει τίς ἠθικὲς ἀποφάνσεις του μὲ αὐτὲς τῶν στωικῶν, βασιζόμενος, νόμιμα, στίς συμβατὲς μὲ τὸν νεοστωικισμὸ

θέσεις που αναπτύσσει ο γάλλος φιλόσοφος στο τέλος του δευτέρου μέρους των *Παθῶν τῆς ψυχῆς*. Προβαίνοντας σε μιὰ γενική ἀποτίμηση τῶν παθῶν, γίνεται ἐξαιρετικά σαφής: «Τὸ γεγονός ὅτι μελέτησα τὰ πάθη φαίνεται νὰ σᾶς ὀδηγεῖ στοῦ συμπέρασμα ὅτι δὲν πρέπει νὰ μὲ διακατέχει πλέον κανένα πάθος· θὰ σᾶς πῶ, ἀπὸ τῆ μεριά μου, ὅτι, ἀπεναντίας, ἐξετάζοντάς τα, τὰ βρῆκα ὅλα σχεδὸν καλὰ καὶ τόσο χρήσιμα σ' αὐτὴ τῆ ζωῆ, ὥστε ἡ ψυχὴ μας δὲν θὰ εἶχε κανένα λόγο νὰ θέλει νὰ παραμείνει συνδεδεμένη μὲ τὸ σῶμα της οὔτε στιγμή, ἂν δὲν μπορούσε νὰ τὰ νιώσει»⁸⁹.

Φαίνεται, ὅμως, ὅτι αὐτὸ τὸ συμπέρασμα δὲν ἦταν εὐνόητο γιὰ πολλοὺς ἀναγνώστες τοῦ Καρτέσιου, ἐφ' ὅσον ἀναγκάζεται ἀρκετὰ συχνὰ στὴν ἀλληλογραφία του νὰ ἐπαναλάβει τὴ θέση ὅτι ἡ φιλοσοφία του κάθε ἄλλο παρὰ τοῦ διδάσκει νὰ ἀπορρίπτει τὴ χρησιμότητα (usage) τῶν παθῶν⁹⁰.

Ὁ Καρτέσιος, ὄχι μόνο δὲν θὰ ἀλλάξει γνώμη σ' αὐτὸ τὸ θέμα στὴν τελικὴ μορφή τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ θὰ ἀπαλείψει καὶ τὸν ἐνδοιασμό που εἶναι ἐμφανὴς στὴ διαβεβαίωση αὐτῆ («τὰ βρῆκα ὅλα σχεδὸν καλὰ»). Ἔτσι, στοῦ προτελευταῖο ἀρθρο τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς* εἶναι σὲ θέση νὰ συμπεράνει: «Τώρα πλέον που γνωρίζουμε ὅλα τὰ πάθη, ἔχουμε πολὺ λιγότερους λόγους ἀπὸ πρὶν νὰ τὰ φοβόμαστε. Καθ' ὅσον βλέπουμε ὅτι ἀπὸ τῆ φύση τους εἶναι ὅλα καλὰ καὶ ὅτι δὲν χρειάζεται νὰ ἀποφεύγουμε παρὰ μόνο τὴν κακὴ χρήση τους ἢ τὶς ὑπερβολές τους»⁹¹. Καὶ στοῦ τελευταῖο: «Οἱ ἄνθρωποι τοὺς ὁποῖους μποροῦν νὰ συγκινήσουν περισσότερο [τὰ πάθη] εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἀπολαύσουν περισσότερο τὴ γλυκύτητα αὐτῆς τῆς ζωῆς»⁹².

Ποιό εἶναι τὸ νόημα τῆς καρτεσιανῆς θέσης σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλα τὰ πάθη εἶναι καλὰ; Ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ντ. Καμπουσνέρ (D. Kambouchner), ἡ θέση αὐτῆ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ διττὰ⁹³:

α) Μὲ τὴ στενότερη ἔννοια, σημαίνει ὅτι μπορούμε νὰ ἀνακαλύψουμε σὲ κάθε πάθος μιὰ ὀρισμένη χρησιμότητα, χάρις στὴν ὁποία τὸ πάθος αὐτὸ συμβάλλει στὴ συντήρησή μας ἢ στὴν τελειοποίησή μας. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς δειλίας που ἀπαλλάσσει τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὴν ἐνοχλητικὴ φροντίδα στὴν περίπτωση ἀσκοπων ἀσχολιῶν καὶ ἐμποδίζει τὴ σπατάλη τῶν δυνάμεων τοῦ σώματος, ὅταν ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀπουσία ἀρκετῶν ἐλπίδων ἢ ἐπιθυμιῶν⁹⁴.

β) Ὡστόσο, τὸ μήνυμα τοῦ Καρτέσιου εἶναι πολὺ εὐρύτερο: Τὰ πάθη εἶναι ὅλα καλά, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀρκεῖ νὰ τὰ θεωροῦμε αὐτὰ καθ' ἑαυτά, ἤτοι ὡς πρὸς τὴν ἐμπειρία ποὺ προσφέρουν ἢ ὡς πρὸς τὴ βίωσή τους ὡς φαινόμενα. Εἶναι ὅλα καλά πολὺ ἀπλὰ διότι μᾶς δίδονται καὶ ἔτσι, καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι μποροῦμε νὰ τὰ αἰσθανθοῦμε, μᾶς κάνει νὰ ἔχουμε μέσα μας κάτι παραπάνω ἀπὸ πρῖν. Πράγματι, εἶναι γιὰ μᾶς κάτι καλὸ καὶ μιὰ τελειότητα τὸ νὰ μποροῦμε νὰ νιώθουμε αὐτὴ τὴ γλυκύτητα ποὺ μᾶς προσφέρουν ὀρισμένα πάθη, γλυκύτητα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει στὴν ψυχὴ παρὰ μόνο μέσω τῆς ἔνωσής της μὲ τὸ σῶμα. Ἐπιπλέον, εἶναι κάτι καλὸ καὶ μιὰ τελειότητα τὸ νὰ μποροῦμε, μέσω τῆς πίεσης ποὺ ἀσκοῦν πάνω μας, νὰ βιώνουμε ὅλη τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς ψυχῆς μας. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ γεγονός ὅτι συγκινούμαστε ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα, γιὰτὶ χωρὶς αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ συνειδητοποιήσουμε τὶς ἔννοιες τῆς εὐχαρίστησης καὶ τοῦ πόνου.

Ἄρετες καὶ μειονεκτήματα

τῆς καρτεσιανῆς θεωρίας τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς

Οἱ ἄρετες τῆς καρτεσιανῆς θεωρίας τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς εἶναι ἀναμφισβήτητες. Ὡς σημαντικότερες μποροῦμε ν' ἀναφέρουμε τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ συνέπεια τῆς θεωρίας του, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ διδασκῆς του ἔχουν πολὺ μεγάλη χρηστικὴ ἀξία ὡς συμβουλές γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση καθημερινῶν προβλημάτων συναισθηματικῆς ὑφῆς, διότι διακρίνουμε μιὰ βαθύτερη κατανόηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς γνώσης καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιείκειας.

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι θεωρεῖται πρόδρομος τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας στὰ πρῶτα τῆς βήματα (κατὰ τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα) καὶ οὔτε εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκήσε ὁ Σπινόζα στὴν καρτεσιανὴ ψυχολογία βρῆκε τὸ ὁμολογὸ τῆς στὴν κριτικὴ τοῦ Φρόντ στὴν πρῶτη ἐπιστημονικὴ ψυχολογία.

Ὡστόσο, ὁ ἠθικὸς προβληματισμὸς τοῦ Καρτέσιου δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένος μειονεκτημάτων καὶ ἀτελειῶν. Ἐντοπίζουμε:

α) Ἐλλειψη συστηματικῆς καὶ αὐστηρὰ ὀργανωμένης παρουσίας τῆς συγκεκριμένης θεωρίας. Ὅπως προαναφέραμε,

ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν ὀλοκληρώνεται σὲ ἓνα συγκεκριμένο τμήμα τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*: ἀντίθετα ἀναπτύσσεται σὲ τέσσερα ἐκτεταμένα ἀλλὰ ἀσυνεχῆ ἀποσπάσματα χωρὶς νὰ εἶναι ἐμφανὴς ὁ λόγος αὐτῆς τῆς διασπορᾶς οὔτε ἡ σχέση τῶν ἀποσπασμάτων μεταξύ τους. Ἐπιπλέον, ὁ Καρτέσιος παραλείπει νὰ παραθέσει μιὰ σύνοψη τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἔρευνάς του.

β) Ὑπερβολικὴ λακωνικότητα ἕως ἐλλειπτικότητα στὴν ἀνάλυση θεμελιωδῶν θέσεών του. Πρῶτον, στοὺς ἰσχυρισμούς του σχετικά μὲ τὴ βούληση καὶ εἰδικότερα στὴν ἄποψη ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστῆ οἷονδήποτε ἐξαναγκασμὸ (ἄρθρο 41) καὶ συνακόλουθα ὅτι ἡ ἐλεύθερη βούλησή μας ἐξαρτᾶται πλήρως ἀπὸ ἐμᾶς (ἄρθρο 144). Ἐπίσης στὴν ὑπερβολικὰ αἰσιόδοξη καὶ ἐνθουσιώδη διακήρυξη τοῦ ἄρθρου 50: «Δὲν ὑπάρχει ψυχὴ τόσο ἀνίσχυρη, ποὺ νὰ μὴν ἔχει τὴ δυνατότητα, ἂν διευθύνεται σωστά, νὰ ἀποκτήσει ἀπόλυτη ἰσχὺ ἐπὶ τῶν παθῶν της»⁹⁵.

Δεύτερον, στὴ διευκρίνιση τῶν βασικῶν ὄρων τῆς ἠθικῆς του. Πράγματι, οἱ θεμελιώδεις ἰσχυρισμοὶ τοῦ Καρτέσιου, στὸ ἠθικὸ τμήμα τοῦ ὑπὸ μελέτη ἔργου σχετικά μὲ τὸ ποιά πάθη εἶναι καλὰ καὶ ποιά κακά, ποιά ἀποδεκτὰ καὶ ποιά ἀπορριπτέα, προϋποθέτουν ὁρισμούς καὶ διακρίσεις ποὺ δὲν μᾶς προσφέρει, ὅπως:

– Τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἀληθὴ γνώση καὶ στὴν ἐσφαλμένη γνώμη. Ἰσχυρίζεται ἔτσι ὅτι ἡ ἐπιθυμία εἶναι πάντοτε καλὴ «ὅταν πηγάζει ἀπὸ μιὰ ἀληθινὴ γνώση» (ἄρθρα 141, 144) καὶ ὅτι «ἡ ψυχὴ ὀφείλει νὰ ἀπορρίψει τὸ μῖσος καὶ τὴ λύπη, ἀκόμη καὶ ὅταν πηγάζουν ἀπὸ ἀληθὴ γνώση, [πόσο μᾶλλον] ὅταν προέρχονται ἀπὸ μιὰ ἐσφαλμένη γνώμη» (ἄρθρο 142), χωρὶς νὰ διευκρινίζει τὸ νόημα αὐτῶν τῶν γνωσιολογικῆς ὑφῆς ὄρων.

– Τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ καλὸ καὶ τὸ κακό. Ἐπισημαίνει τὸ χρέος μας «νὰ προσφεύγουμε στὴν ἐμπειρία καὶ στὸν λόγο, γιὰ νὰ διακρίνουμε τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακό καὶ νὰ γνωρίσουμε τὴν πραγματικὴ τους ἀξία, ἀποφεύγοντας ἔτσι νὰ τὰ συγχέουμε» (ἄρθρο 138), χωρὶς νὰ μᾶς προσφέρει ὅμως τὰ ἀπαραίτητα μέσα γιὰ νὰ φέρουμε ἐπιτυχῶς εἰς πέρας μιὰ τέτοια ἀποστολή, ὅταν μάλιστα λίγο παρακάτω φαίνεται νὰ θεωρεῖ ὅτι ἡ διάκριση καλοῦ καὶ κακοῦ εἶναι ἀνυπόστατη, ἐφ' ὅσον διατείνεται ὅτι «τὸ κακό δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ στέρηση [...] δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ πραγματικὸ ποὺ

νά μὴν ἐνέχει κάποια καλοσύνη» (ἄρθρο 140). Ἐπίσης, σὲ πολλὰ ἄλλα κομῶδικὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του ἀναφέρεται στὸ καλὸ χωρὶς νὰ διευκρινίζει τὸ νόημα τοῦ ὄρου αὐτοῦ (βλ. π.χ. τὸ ἄρθρο 144).

“Ὅταν μάλιστα ἀνακαλύπτουμε, ἀνατρέχοντας σὲ ἄλλα γραπτὰ του, πῶς συλλαμβάνει τὸ ἀληθινὸ ἢ πραγματικὸ καλὸ (*le vrai bien*) –ὡς «κάτι ποὺ μᾶς ἀνήκει κατὰ κάποιο τρόπο (*en quelque façon*) καὶ τὸ ὁποῖο εἶναι τέτοιας ὑφῆς ὥστε τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κατέχουμε συνιστᾷ μιὰ τελειότητα»⁹⁶– συναντοῦμε μιὰ ἄλλη ἔννοια, τὴν τελειότητα (*perfection*), τὴν ὁποία δὲν ὀρίζει πουθενὰ στὸ ἔργο του, ἂν καὶ τῆς ἀποδίδει πρωταρχικὴ σημασία στὴν ἠθικὴ του⁹⁷.

Ἐπιπλέον ἀφήνει ἀκόμη τὴν ἐννοιολογικὴ ἔκφραση «ἀκολουθῶ τὴν ἀρετὴ», ἡ ὁποία διαδραματίζει κανονιστικὸ ρόλο στὴν καρτεσιανὴ ἠθικὴ, ὅπως φαίνεται σὲ ἄρκετὰ χωρία τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*. Στὸ ἄρθρο 144 μάλιστα δηλώνεται ἀπερίφραστα: «Τὸ νὰ πράττουμε τὸ καλὸ ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐμᾶς σημαίνει νὰ ἀκολουθοῦμε τὴν ἀρετὴ».

γ) Τὴν κυριότερη ὅμως ἀδυναμία τῆς καρτεσιανῆς θεωρίας τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς συνιστᾷ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκκινεῖ ἀπὸ πολλές μὴ αὐταπόδεικτες ἀξιωματικὲς θέσεις, βασικότερη τῶν ὁποίων εἶναι ἡ καρτεσιανὴ ἀντίληψη τῆς ψυχῆς καὶ συνακόλουθα ἡ θέση περὶ πραγματικῆς καὶ ριζικῆς διακρίσεως μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς, ποὺ ὅμως –ὄλως παραδόξως– ἐπιτρέπει τὴν ἀλληλεπίδρασή τους. Ἀναφέρομαι εἰδικότερα στὴν ἀντίληψη τῆς φύσης τῆς ψυχῆς καθ’ ὁμοίωσιν πρὸς τὴ φύση τοῦ Θεοῦ. Ἀφοῦ ὁ Θεὸς δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἄνυλο πνεῦμα, ἡ φύση τῆς ψυχῆς μας προσιδιάζει μὲ τὴ δική του, πηγάζει ἀπὸ τὴ θεία νόηση καὶ ἀποτελεῖ οἷονεὶ τμῆμα τῆς θεϊκῆς πνοῆς⁹⁸. Ἀκόμη περισσότερο προβληματικὸς ἐμφανίζεται ὁ ἐντοπισμὸς τῆς ἀλληλεπίδρασης ψυχῆς καὶ σώματος σὲ ἓνα συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ σώματος, τὸν κωνοειδῆ ἀδένα⁹⁹. Κριτικὴ σ’ αὐτὴ τὴ «σκοτεινὴ» θεωρητικὴ τοποθέτηση τοῦ Καρτέσιου δὲν ἀντιστάθηκαν στὸν πειρασμὸ ν’ ἀσκήσουν τόσο ὁ Σπινόζα¹⁰⁰ ὅσο καὶ πολλοὶ ἄλλοι φυσιολόγοι καὶ φιλόσοφοι τῆς ἐποχῆς του¹⁰¹.

Δεύτερο ἀμφισβητούμενο ἀξίωμα συνιστᾷ ἡ θέση περὶ μοναδικότητος καὶ ἀδιαιρετότητος τῆς ψυχῆς: «Ἐντὸς μας δὲν ὑπάρχει παρὰ μία καὶ μοναδικὴ ψυχὴ, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ ἐπ’ οὐδενὶ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι διαιρεῖται ἐν ἑαυτῇ σὲ ἐπὶ μέρους τμήματα»¹⁰².

Παράλληλα, ἀντικείμενο προβληματισμοῦ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἡ τελεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ρόλου τῆς φύσης ἢ ὁποία ὄρισε, σύμφωνα μὲ τὸν Καρτέσιο, νὰ ὑπάρχει πλήρης ἀντιστοιχία μεταξὺ σωματικῆς καὶ ψυχικῆς συνιστώσας τοῦ πάθους, ἀντιστοιχία ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὴ διατήρησή μας στὴ ζωὴ. Τέλος, ἡ διακήρυξη τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας τῆς βούλησης φαίνεται νὰ ἀναιρεῖται ἀπὸ τὴ θεωρία περὶ καθολικῆς καὶ ἀναπόδραστης ἀναγκαιότητας, ποὺ ἀναπτύσσεται ὁμως σὲ ἄρθρα τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς* ποὺ ἀφοροῦν τὴ ρύθμιση τῶν ἐπιθυμιῶν (103).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

---

1. Ὁ Καρτέσιος ἠρνεῖτο συστηματικὰ ὄχι μόνον νὰ δημοσιεύσει ἀλλὰ καὶ νὰ καταγράψει τὶς ἠθικὲς του ἀντιλήψεις γιὰ τρεῖς λόγους:

α) Ἐξ αἰτίας τῶν ἔντονων ἀντιδράσεων ποὺ ἀναμενόταν ὅτι θὰ προκαλοῦσε ἢ ἐνασχόλησή του μὲ ἓνα τέτοιο θέμα (βλ. τὶς ἐπιστολὲς τῆς 1-11-1646 καὶ τῆς 20-11-1647 πρὸς τὸν Chanut, σ. 246 καὶ 274 ἀντιστοίχως τῆς ἔκδ. τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ γάλλου φιλοσόφου μὲ τὴν πριγκίπισσα Ἐλισάβετ τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε ὁ J-M. Beyssade, ὅπου ἐξηγεῖ ὅτι ἡ σωφροσύνη θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν ἀποτρέψει ἀπὸ τὸ νὰ καταπιαστεῖ μὲ θέματα ἠθικῆς λόγῳ τῶν συκοφαντικῶν ἐπιθέσεων ποὺ ἀσφαλῶς θὰ δεχόταν ἀπὸ κακοπροαίρετους θεολόγους καὶ ἱερωμένους. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο εἶχε διακόψει τὴ συγγραφὴ μιᾶς ἄλλης πραγματείας (*Traité de l'érudition*): βλ. ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἐλισάβετ τῆς 31-1-1648, σ. 214 τῆς προαναφερθείσης ἔκδ. Beyssade.

β) Ἐπειδὴ πρέσβευε ὅτι μόνον οἱ ἡγεμόνες ἢ πρόσωπα ἐξουσιοδοτημένα ἀπὸ αὐτοὺς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ ρύθμιση-καθοδήγηση τῶν ἠθῶν τῶν ἄλλων. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τῆς 20-11-1647 πρὸς τὸν Chanut (ἔκδ. Beyssade, σ. 274).

γ) Θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε: Λόγῳ τῆς ροπῆς του πρὸς τὴ διερεύνηση περισσότερο ζητημάτων μεταφυσικῆς, γνωσιοθεωρίας, λογικῆς καὶ μεθοδολογίας καὶ λιγότερο ἠθικῆς.

2. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ του τῆς 14-8-1649 (ἔκδοση τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Καρτεσίου μὲ ἐπιμέλεια τῶν Adam καὶ Tannery, τ. 11, σ. 326 [στὴ συνέχεια ἢ συντομογραφία AT δηλώνει αὐτὴ τὴν ἔκδ.: *Œuvres de Descartes, nouvelle présentation par P. Costabel et B. Rochot, Vrin-CNRS, Παρίσι 1966 κ.έ., ὁ λατινικὸς ἀριθμὸς (I, II, III...) ποὺ ἀκολουθεῖ δηλώνει τὸν τόμο καὶ ὁ ἀραβικὸς ἀριθμὸς (1, 2, 3...) τὴ σελίδα]: νέα χρηστικὴ ἔκδ. τῶν *Φιλοσοφικῶν Ἀπάντων* τοῦ Καρτεσίου, *Œuvres philosophiques*, Garnier, Παρίσι 1973, μὲ ἐπιμέλεια F. Alquié, τ. 3, σ. 949), ἢ ὁποία, μαζὶ μὲ μιᾶ προηγούμενη ἐπιστολὴ του (4-12-1648) καὶ τὶς δύο ἐπιστολὲς ἐνὸς ἀγνώστου εἰσέτι ἐπιστολογράφου (μᾶλλον τοῦ ἀβᾶ Πικό), στὶς ὁποῖες ὁ Καρτέσιος ἀπαντᾷ, ἐπέχει θέση προλόγου στὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς*.*

3. Βλ. την κατακλείδα του εισαγωγικού χειμένου στο 3ο μέρος της *Ἠθικῆς*.
4. Βλ. την προαναφερθείσα ἐπιστολή-πρόλογο στα *Πάθη τῆς ψυχῆς* τῆς 14-8-1649 (ΑΤ XI, 326· Alquié, ὁ.π., σ. 949): «Ὁ σκοπός μου δὲν ἦταν νὰ ἐξηγήσω τὰ πάθη ὡς ρητορας οὔτε νὰν ὡς ἠθικὸς φιλόσοφος, ἀλλὰ μόνον (*seulement*) ὡς φυσικὸς» (ἢ ὑπογράμμιση δική μου).
5. Βλ. τὴν ἐπιστολή της πρὸς τὸν Καρτέσιο τῆς 13-9-1645: «Θὰ ἐπιθυμοῦσα ἐπίσης νὰ μάθω πῶς ὀρίζετε τὰ πάθη, γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε ὀρθὴ γνώση τους» (ἐκδ. Beysade, σ. 130).
6. Βλ. κυρίως τὶς πραγματεῖες περὶ παθῶν τῶν N. Coeffeteau, *Tableau des passions humaines, de leurs causes et de leurs effets* (1620), M. Cureau de la Chambre, *Caractères des passions* (1640), Du Vair, *La sainte philosophie. La philosophie morale des stoïques. Traité de la constance* (1625), J.-F. Senault, *De l'usage des passions* (1641) καὶ Saint François de Sales, *Traité de l'amour de Dieu* (1616).
7. Βλ. τὴν εἰσαγωγή μου στὴν ἐλλ. ἐκδ. τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*, Κριτική, Ἀθήνα 1996, σ. 28, σημ. 13.
8. Βλ., γιὰ παράδειγμα, τὶς ἐπιστολές τῆς Ἐλισάβετ τῆς 24-5 καὶ τῆς 22-6-1645.
9. Βλ. τὴν ἐπιστολή τῆς 1-9-1645 πρὸς τὴν Ἐλισάβετ καὶ τὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολή της τῆς 13-9-1645.
10. Βλ. τὴν ἐπιστολή τῆς 1-11-1646 πρὸς τὸν Chanut (ἐκδ. Beysade, σ. 248). Βλ. ἐπίσης τὴν ἐπιστολή πρὸς τὴν Ἐλισάβετ τῆς 1-9-1645 (ἐκδ. Beysade, σ. 126).
11. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἀρθρο 142.
12. Βλ. τὴν ἐπιστολή τῆς 1-9-1645 πρὸς τὴν Ἐλισάβετ (ἐκδ. Beysade, σ. 125, 126-127).
13. Βλ. τὴν ἐπιστολή πρὸς τὴν Ἐλισάβετ τοῦ Νοεμβρίου 1646 (ἐκδ. Beysade, σ. 185): «...γιὰ νὰ ἀποδιώξουμε ἀπὸ μέσα μας ὅλα τὰ πάθη ποὺ μετέχουν τῆς λύπης καὶ νὰ ἐπιτρέψουμε τὴν πρόσδεση μέσα μας σὲ ὅλα τὰ πάθη ποὺ μετέχουν τῆς χαρᾶς» [Βλ. ἐδῶ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, ἐπιστ. 4, σ. 226].
14. Βλ. τὸν *Λόγο περὶ τῆς μεθόδου*, 6ο μέρος, καὶ τὴν ἐπιστολή τῆς 6-10-1645 πρὸς τὴν Ἐλισάβετ (ἐκδ. Beysade, σ. 140).
15. Βλ. ἐπιστολή πρὸς τὸν Chanut τῆς 1-11-1646 (ἐκδ. Beysade, σ. 245): «οὐδέποτε εἶχα ἀρκετὲς φιλοδοξίες γιὰ νὰ ἐπιθυμῶ νὰ εἶναι γνωστὸ τὸ ὄνομά μου σὲ προσωπικότητες αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου [ἀναφέρεται στὴ βασίλισσα τῆς Σουηδίας Χριστίνα]».
16. Βλ. ἐπιστολή πρὸς τὸν Chanut τῆς 15-6-1646 (ἐκδ. Beysade, σ. 244). Στὴν ἐπιστολή τῆς 15-9-1645 πρὸς τὴν Ἐλισάβετ εἶχε ἐξηγήσει τὸ μέσον ποὺ τὸν εἶχε βοηθήσει νὰ ξεπεράσει τὸν φόβο τοῦ θανάτου: Ἡ γνώση τῆς φύσης τῆς ψυχῆς, τὸ γεγονός δηλαδὴ ὅτι ἡ ψυχὴ ὑπάσχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σῶμα, εἶναι ἐνγενέστερη ἀπὸ αὐτὸ καὶ ἴστανὴ νὰ νιώσει ἀπειρες ἀπολαύσεις ἐκτὸς τῶν ὀρίων τῆς παρούσας ζωῆς (ἐκδ. Beysade, σ. 132).
17. Βλ. τὸν *Λόγο περὶ τῆς μεθόδου*, 3ο μέρος, σ. 24-25 τῆς μτφ. τοῦ Χρ. Χρησιδῆ [1948], Παλαζήσης, Ἀθήνα 1976. Ἐπιπλέον, στὶς λιγοστὲς γραμμὲς ποὺ εἰσάγουν τὸν ἀναγνώστη στοὺς κανόνες τῆς προσωρινῆς ἠθικῆς, ὁ Καρτέσιος διαδεῖχεται: Ὁ βασικὸς λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο «σημάτισα γιὰ ἀτομικὴ μου χρῆση μὴ προσωρινὴ ἠθικὴ» εἶναι «γιὰ νὰ μὴ μείνω ἀναποφάσιτος στὶς πράξεις μου, ἐν ὅσω τὸ λογικὸ μου θὰ μὲ ὑποχρῆνε νὰ εἶμαι ἀναποφάσιτος στὶς κρίσεις μου» (ὁ.π., σ. 23). Βλ. ἐπίσης τὴν ἀναγνώση τῶν κανόνων τῆς προσωρινῆς ἠθικῆς (ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ τοῦ κανόνα

πού ἀφορᾷ τὴν καταπολέμηση τῆς ἀναποφασιστικότητας) στὴν ὁποία προβαίνει ὁ ἴδιος ὁ Καρτέσιος στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὴν Ἑλισάβετ (4-8-1645) μὲ σκοπὸ νὰ καταδείξει τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους μπορούμε νὰ φτάσουμε στὴν πλήρη ἱκανοποίησι τοῦ ἑαυτοῦ μας (ἔκδ. Beyssade, σ. 111-112).

18. Βλ. τὶς ἐπιστολὲς πρὸς τὴν Ἑλισάβετ τῆς 15-9-1645 καὶ τοῦ Μαΐου 1646 (ἔκδ. Beyssade, σ. 134, 171 ἀντιστοιχίως).

19. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἑλισάβετ τοῦ Μαΐου 1646.

20. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Chanut τῆς 15-6-1646 (ἔκδ. Beyssade, σ. 244). Ἄλλο ὅμως διαβεβαιώνει ὅτι ὁ ἴδιος ἐπέλεξε νὰ μὴν κάνει τίποτα, ὥστε τὰ βιβλία του νὰ ἐλκίσουν τὸ πλατύτερο κοινό, ἐφ' ὅσον οἱ μόνον ἀναγνώστες πού τὸν ἐνδιέφεραν ἦταν τὰ ἐλόχιστα ὀξυδερκῆ πνεύματα πού θὰ ἔκαναν τὸν κόπο νὰ τὰ μελετήσουν προσεκτικά, οὕτω ὥστε οἱ παρατηρήσεις τους νὰ εἶναι ἐποικοδομητικὲς γιὰ τὸν ἴδιο, ὁ ὁποῖος διψοῦσε γιὰ τὴ γνώση (βλ. τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Chanut τῆς 1-11-1646, ἔκδ. Beyssade, σ. 245). Τέλος ἄλλοῦ ἀναφέρεται μὲ ἱκανοποίησι στὴν ἀνταπόκρισι τοῦ κοινοῦ στὰ γραπτὰ του.

Ἡ ἀπρόκλητη ἐπάνοδος στὸ ἴδιο θέμα καὶ οἱ –ὄχι μόνον φαινομενικά– ἀντιφατικὲ ἀπόψεις πού ἐκφράζει ὁ Καρτέσιος δείχνουν μὲ τὸν σαφέστερο τρόπο πόσο τὸν ἀπασχολοῦσε ἡ ἀνταπόκρισι τοῦ κοινοῦ.

21. Βλ. τὸν *Λόγο περὶ τῆς μεθόδου*, 6ο μέρος, μτφ. Χρ. Χρησιτίδη, σ. 56.

22. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τῆς 1-2-1647 πρὸς τὸν Chanut. Στὴν προστάθειά του νὰ ἐξηγήσει πῶς γεννιοῦνται τὰ συναισθήματα, πιστὸς πάντοτε στὴν ψυχοσωματικὴ προσέγγισι τοῦ φαινομένου, θεωρεῖ ὅτι ἡ χαρὰ, ἡ ἀγάπη καὶ τὰ ἀντίθετά τους (λύπη, μίσος ἦταν τὰ πρῶτα καὶ τὰ μόνον συναισθήματα πού ἀποκτήσαμε ὡς ἔμβρυα (ἔκδ. Beyssade, σ. 251-252).

23. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τῆς 6-10-1645 πρὸς τὴν Ἑλισάβετ (ἔκδ. Beyssade, σ. 141).

24. Τὴ διαίρεσι αὐτὴ ἀκολούθησε ὁ Denis Kambouchner στὴν ὀγκώδη μελέτη τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς: L'homme des passions. Commentaires sur Descartes*, Albin Michel Παρίσι 1995· ἀφιερώνει τὸν πρῶτο τόμο στὴν *analytique* καὶ τὸν δεῦτερο στὴν *canonique*

25. Ἀναφορικὰ μὲ αὐτὸ τὸ πρόβλημα, βλ. Kambouchner, *L'homme des passions*, ὅ.π., τ. β', σ. 10.

26. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρα 45-48.

27. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρα 137-148.

28. Βλ., λ.χ., τὸ *Ἐγχειρίδιον* τοῦ Ἐπικτήτου, μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Στιγμὴ (Στοχασμοί), Ἀθήνα 1997, σ. 16-17.

29. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρα 152-161.

30. Σύμφωνα μὲ τὴν εὐστοχὴ διατύπωσι τῆς διαπρεποῦς μελετήτριας τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας Geneviève Rodis-Lewis στὸ ἄρθρο τῆς «Le dernier fruit de la métaphysique cartésienne: la générosité» τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε στὸ εἰδικὸ ἀφιέρωμα στὸν Καρτέσιο τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιθεώρησις *Études philosophiques* (Παρίσι), 1987/1, σ. 43-54

31. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Jean-Luc Marion, «Générosité et phénoménologie», εἰς *Études philosophiques* (Παρίσι), 1988/1, σ. 51-72, ἢ μτφ. τοῦ ὁποῖου συμπεριλαμβάνεται στὴν ἑλλ. ἔκδ. τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*, ὅ.π., σ. 231-269, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ L.J. Guerrero, «La generosidad en la filosofía cartesiana», εἰς *Descartes. Homenaje en el tercer centenario*, Μπουένος Ἄιρες 1937, τ. γ', σ. 41-72. Γιὰ μιὰ διαφορετικὴ ἀποψη ὡς πρὸς τὴ σχέση τῆς γενναιοφροσύνης μὲ τὸ cogito, βλ. Kambouchner, *L'homme des passions*, ὅ.π., τ. β', σ. 413, σημ. 212.

32. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 211.

33. Βλ. Kambouchner, *L'homme des passions*, ὁ.π., τ. β', σ. 10.

34. Βλ. τίς δύο πρώτες ἐπιστολές τοῦ Καρτέσιου πρὸς τὴν Ἐλισάβετ: 21-5 καὶ 28-6-1643 (ἔκδ. Beyssade, σ. 67-70, 73-76 ἀντιστοιχῶς). Ὁ ἀπαιτητικὸς ἀναγνώστης μπορεῖ ἐπίσης νὰ διαβάσει τίς ἐπιστολές τῆς Ἐλισάβετ (16-5 καὶ 20-6 τοῦ ἴδιου ἔτους, σ. 65-66 καὶ 71-72) στὶς ὁποῖες ἀπαντᾷ ὁ Καρτέσιος γιὰ νὰ θαυμάσει τὴν ὀξυδέρκεια τῆς προ-γρίπισσας, ἢ ὁποῖα ὑπῆρξε «ὑποδειγματικὴ ἐπιστολογράφος» καὶ τὸ τελειότερο παράδειγμα τῆς φιλοσοφικῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Καρτέσιου (βλ. τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Jean-Marie Beyssade στὴν ἀλληλογραφία Καρτέσιου-Ἐλισάβετ, σ. 23-29).

35. Διευκρινίζουμε τῆς ψυχῆς, διότι ἡ Ἐλισάβετ ἀναφέρεται σὲ κάποιον σημεῖο τῆς ἀλληλογραφίας της μὲ τὸν Καρτέσιο (30-9-1645, ἔκδ. Beyssade, σ. 136) στὰ *πάθη τοῦ σώματος*.

36. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 27.

37. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 28.

38. Περὶ τῆς ἀντιλήψεως βλ. τὸ ὁμώνυμο ἄρθρο (19) τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*. Λίγο παρακάτω, καὶ πάντοτε προτοῦ νὰ ὀρίσει τὰ πάθη, ὁ Καρτέσιος διακρίνει τριῶν εἰδῶν ἀντιλήψεις, ἀνάλογα μὲ τὸ ἀντικείμενο στὸ ὁποῖο τίς ἀνάγουμε: α) στὰ ἔξωτερικὰ ἀντικείμενα, β) στὸ σῶμα μας, γ) στὴν ψυχὴ μας (ἄρθρα 23-25).

39. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 28.

40. Γιὰ τὴ διάκριση μεταξὺ πάθους καὶ συναισθήματος βλ. ἓνα χωρίο τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Chanut τῆς 1-2-1647. Ἀφοῦ ἀναφέρει ποιά θεωρεῖ ὡς τὰ πρώτα καὶ μοναδικὰ πάθη ποὺ ἔχουμε προτοῦ γεννηθοῦμε, ὡς ἔμθονα δηλαδὴ (χαρὰ, ἀγάπη, λύπη, μίσος), προσθέτει: «Πιστεύω ὅτι αὐτὰ [τὰ πάθη] δὲν ἦταν τότε [κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κνήσεως] παρὰ μόνο αἰσθήματα ἢ ἰδιαιτέρως συγκεχυμένες σκέψεις. Διότι ἡ ψυχὴ ἦταν τόσο συνδεδεμένη μὲ τὴν ἕλη, ὥστε δὲν μποροῦσε ἀκόμη νὰ κάνει τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπ' τὴν πρόσληψη τῶν διαφορῶν ἐντυπώσεων τῆς τελευταίας» (ἔκδ. Beyssade, σ. 252).

41. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 28.

42. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 29.

43. Σχετικὰ μὲ τὰ ζωικά πνεύματα, βλ. τὴν εἰσαγωγὴ μου στὴν ἑλλ. μτφ. τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*, ὁ.π., σ. 55-57.

44. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 29.

45. Σχετικὰ μὲ τὸν κωνοειδῆ ἀδένα, βλ. τὴν εἰσαγωγὴ μου στὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς*, ὁ.π., σ. 60-65.

46. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 137: «Ὅπως ἔχει ὀρίσει ἡ φύση, ὅλα τὰ πάθη συνδέονται μὲ τὸ σῶμα καὶ δὲν δίδονται στὴν ψυχὴ παρὰ μόνο στὸ μέτρο ποὺ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὸ σῶμα».

47. Τὴ δύναμη τοῦ δράματος ἐπικαλεῖται καὶ στὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς*. Βλ. τὸ ἄρθρο 94, ὅπου ἀναλύει τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση ποὺ ἀσκοῦν στὸν θεατὴ ἀκόμη καὶ θλιθερὰ γεγονότα, ἐφ' ὅσον ἐκτυλίσσονται ἐπὶ σκηνῆς.

48. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 40 (ἢ ὑπογράμμιση δική μου).

49. Ὁ.π.

50. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 41 (ἢ ὑπογράμμιση δική μου).

51. Βλ. Kambouchner, ὁ.π., τ. β', σ. 18-19.

52. Βλ. προπαντός *Ἠθική*, Β' μέρος, προτάσεις 48-49 και τὸ διεξοδικὸ σχόλιο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀντὶ ἐπιμέτρου.
53. Πρόκειται γιὰ τὸν προαναφερθέντα κωνοειδὴ ἀδένα.
54. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 41.
55. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρα 42, 43.
56. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 43.
57. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 44.
58. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 45.
59. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, τίτλος τοῦ ἄρθρου 44.
60. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 45 (ἢ ὑπογράμμιση δική μου).
61. Ὁ.π.
62. Βλ. τὶς ὑποσημειώσεις τοῦ F. Alquié στὰ ἄρθρα 41 καὶ 44 τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς* (ὀ.π., σ. 985, σημ. 1 καὶ σ. 987, σημ. 1).
63. Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Chanut, 6-6-1647 (ἔκδ. Beyssade, σ. 268· ἢ ὑπογράμμιση δική μου).
64. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τῆς πρὸς τὸν Καρτέσιο, 22-6-1645 (ἔκδ. Beyssade, σ. 104).
65. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 46.
66. Ὁ.π. (ἢ ὑπογράμμιση δική μου).
67. Ὁ.π. (ἢ ὑπογράμμιση δική μου).
68. Ὁ.π.
69. Ὁ.π.
70. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ P. d'Arcy στὴ 2ῃ σημείωση στὸ ἄρθρο 46 τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς* (σ. 246 στὴν πιὸ πρόσφατη ἔκδ. τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν οἶκο Garnier-Flammariion, Παρίσι 1996).
71. Κάτι ποὺ δὲν παρέλειψαν νὰ παρατηρήσουν οἱ διάφοροι μελετητές: F. Alquié, D. Kambouchner καὶ P. d'Arcy.
72. Σύμφωνα μὲ τὴν Geneviève Rodis-Lewis, *Descartes. Textes et débats*, Le Livre de poche, Παρίσι 1984, σ. 600. Βλ. ὅμως κυρίως τὴ μελέτη τῆς ἴδιας: *La Morale stoïcienne*, PUF, Παρίσι 1970, σ. 354-355.
73. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 211: «Τώρα πλέον ποὺ γνωρίζουμε ὅλα τὰ πάθη, ἔχουμε πολὺ λιγότερους λόγους ἀπὸ πρὶν νὰ τὰ φοβόμαστε. [...] Δὲν χρειάζεται νὰ ἀποφεύγουμε παρὰ μόνο τὴν κακὴ χρῆση τους ἢ τὶς ὑπερβολές τους». Βλ. ἐπίσης τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἐλισάβετ, τὸν Μάιο 1646 (ἔκδ. Beyssade, σ. 169).
74. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἐλισάβετ τῆς 3-11-1645 (ἔκδ. Beyssade, σ. 150-151). Βλ. ἐπίσης τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Silhon, τὸν Μάρτιο ἢ Ἀπρίλιο 1648.
75. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἐλισάβετ τῆς 3-11-1645 (ἔκδ. Beyssade, σ. 150). Ὁ Καρτέσιος ἐκθέτει αὐτὴ τὴ θέση ὡς ἀπάντηση στὴν Ἐλισάβετ, ἢ ὁποῖα ἐξέφραζε τὴν ἀπορία τῆς, γιατί εἶχε τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ πάθη δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ταυτοχρόνως ὑπερβολικά καὶ ὑποταγμένα στὸν λόγο (βλ. τὴν ἐπιστολὴ τῆς στίς 28-10-1645, ἔκδ. Beyssade, σ. 148).
76. Βλ. Kambouchner, ὀ.π., τ. β', σ. 14-15 καὶ σ. 361, σημ. 25.
77. Βλ. τὴ σημείωση τοῦ F. Alquié στὸ ἄρθρο 48 τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς* (ὀ.π., σ. 993, σημ. 1), ὃ ὁποῖος ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ στὸ ἔργο τοῦ Jean-François Senault, *De l'usage des passions* [βλ. παραπάνω σημ. 6].

78. Στο άρθρο 45. Βλ. τή σημείωση 1 τῆς R. d'Arcy στο άρθρο 48 τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς* (ὄ.π.).

79. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 48.

80. "Ο.π.

81. Βλ. τή σημείωση τοῦ F. Αἰκινίε στο ἄρθρο 45 τῶν *Παθῶν* (ὄ.π., σ. 988, σημ. 2) πού ἀναφέρεται σέ μιὰ «μηχανιστική ἴαση τῶν παθῶν, πού νά ἐπενεργεῖ εὐθέως στό σῶμα».

82. Βλ. τόν *Λόγο περὶ τῆς μεθόδου*, 6ο μέρος, σ. 56-57 καὶ 70 τῆς μτφ. Χρηστίδη.

83. Ἡ περιγραφή τοῦ δέντρου μέ τὸ ὁποῖο παρομοιάζει τή φιλοσοφία περιέχεται στήν ἐπιστολή πού ἐπεῖχε θέση προλόγου στή γαλλική ἔκδοση τοῦ πονήματός του *Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας* (*Œuvres philosophiques*, ἔκδ. Αἰκινίε, ὄ.π., τ. 3, σ. 779-780)

84. Βλ. π.χ. τήν ἐπιστολή πρὸς τόν Chanut τῆς 15-6-1646, ὅπου ἀναφέρει ὅτι, ἂν καὶ ἀφιέρωσε πολὺ περισσότερο χρόνο στή μελέτη τῆς ἰατρικῆς, τὰ συμπεράσματα στά ὁποῖα κατέληξε τὸν ἱκανοποιοῦν λιγότερο ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὁποῖα συνήγαγε ἀναφορικά μέ τήν ἠθική, μέ τήν ὁποῖα εἶχε ἀσχοληθεῖ πολὺ λίγο (ἔκδ. Beyssade, σ. 243-244).

Σχετικά μέ τήν ἰατρική θεωρία τοῦ Καρτέσιου καὶ γενικότερα μέ τή συμβολή του στήν ἰατρική ἐπιστήμη, βλ. μεταξὺ ἄλλων τίς ἀκόλουθες μελέτες:

α) A. Bitbol-Hespériès, *Le principe de vie chez Descartes*, Vrin, Παρίσι 1990.

β) R.B. Carter, *Descartes' Medical Philosophy. The Organic Solution of the Mind-Body Problem*, The John Hopkins UP, Βαλτιμόρη 1983.

γ) H. Dreyfus-Le Foyer, «Les conceptions médicales de Descartes», εἰς *Revue de Métaphysique et de Morale*, Ἰαν. 1937: «Études sur Descartes», σ. 237-286.

δ) G.A. Lindeboom, *Descartes and Medicine*, Rodopi, Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο τοῦ Ἀμστερνταμ 1979.

ε) Dr. Martin, *Descartes médecin* (διδακτ. διατρ. ἰατρικῆς), Παρίσι 1924.

ς) P. Mesnard, «L'esprit de la physiologie cartésienne», εἰς *Archives de Philosophie*, τ. 13, τχ. 2, 1937, σ. 181-220.

ζ) B. de Saint Germain, *Descartes considéré comme physiologiste et comme médecin*, Παρίσι 1869.

η) A. Tellier, *Descartes et la médecine*, Παρίσι 1928.

θ) F. Trévisani, «Descartes et la médecine», 9ο *Bulletin cartésien* εἰς *Archives de Philosophie*, τ. 44, τχ. 1, 1981, σ. 1-22.

ι) J.R. Beltran, «Descartes en la historia de la medicina», εἰς *Descartes. Homenaje en el tercer centenario*, Μπουένος Ἄιρες 1937, σ. 89-96.

85. Βλ. π.χ. τήν ἐπιστολή τῆς πρὸς τὸν Καρτέσιο στίς 22-6-1645.

86. Βλ. Ἐπίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα...*, μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Στιγμή (Στοχασμοί), Ἀθήνα 1994, σ. 105 καὶ Jean-François Balaudé, «Épicure» εἰς L. Jaffro-M. Labruno (ἐπιμ.), *Gradus philosophique*, δ' ἀναθ. ἔκδ., GF-Flammarion, Παρίσι 1996, σ. 217-218.

87. Βλ. τήν ἐπιστολή του πρὸς τήν Ἐλισάβετ, Μάιος 1646 (ἔκδ. Beyssade, σ. 169).

88. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 17.

89. Βλ. τήν ἐπιστολή πρὸς τὸν Chanut, 1-11-1646, AT IV, 538, σειρὲς 5-11. Μέ τήν ἐπιστολή τῆς στίς 25-4-1646 ἢ προιγκίπισσα Ἐλισάβετ εὐχαριστοῦσε τὸν Καρτέσιο γιὰ τήν πρώτη γραφή τῆς πραγματείας του, χειρόγραφο τῆς ὁποίας τῆς εἶχε προσφέρει πιθανότατα στίς 7 Μαρτίου, κατὰ τήν ἐπίσκεψή του στή Χάγη (βλ. AT IV, 404).

90. Βλ. τὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Μπρασέ (Brasset) στὶς 31-3-1649, AT III, 904.
91. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 211.
92. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 212. Τί ὠθεῖ τὸν Ντεκάρτ νὰ διευκρινίσει ὅτι μιᾶ γι' «αὐτὴ τὴ ζωὴ» στὰ δύο κείμενα πού ἀναφέρονται στὴ θετικότητα τῆς ὑπαρξῆς τῶν παθῶν στὴ ζωὴ μας, ἤτοι στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Chanut καὶ στὸ τελευταῖο ἄρθρο τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς* (ἀλλὰ ἐπίσης καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα γραπτὰ του ἀπὸ διάφορες περιόδους τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος, ὅπως, π.χ., στὴν ἐπιστολή πρὸς τὴν Ἐλισάβετ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1646· ἔκδ. Beyssade, σ. 185 [βλ. ἐδῶ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, ἐπιστ. 4]); Βλ. Kambouchner, *L'homme des passions*, ὅ.π., τ. β', σ. 323 κ.έ.
93. Ὁ.π., σ. 318.
94. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 175.
95. Ὡς πρὸς τὸν προβληματικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς θέσης, βλ. Kambouchner, *L'homme des passions*, ὅ.π., τ. β', σ. 100-110.
96. Βλ. τὴν ἐπιστολή πρὸς τὴν βασίλισσα Χριστίνα τῆς Σουηδίας στὶς 20-11-1647 (ἔκδ. Beyssade, σ. 270).
97. Τὸ βλέπουμε καὶ ἄλλοῦ, π.χ. στὴν ἐπιστολή του τῆς 1-9-1645 πρὸς τὴν Ἐλισάβετ, ὅπου διατείνεται ὅτι «ὅλη μας ἡ ἱκανοποίηση (contentement) συνίσταται ἀποκλειστικὰ στὴν ἐσωτερικὴ μαρτυρία πού ἔχουμε ὅτι κατέχουμε κάποια τελειότητα» (ἔκδ. Beyssade, σ. 126). Τὸ πρόβλημα τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ καλοῦ διὰ τῆς ἔννοιας τῆς τελειότητος καὶ τῆς ἀπουσίας ὀρισμοῦ τῆς τελειότητος στὸ ἔργο τοῦ Καρτέσιου στάθηκε τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴ συγγραφὴ ἑνὸς ἐξαιρετικοῦ ἄρθρου γιὰ τὴν καρτεσιανὴ ψυχολογία καὶ πολιτικὴ πού τὸ ὀφείλουμε στὸν κορυφαῖο σήμερα παγκοσμίως μελετητὴ τοῦ Σπινόζα Alexandre Matheron: «Psychologie et politique: Descartes. La noblesse du chatouillement», τὸ ὁποῖο πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν ἐπιθεώρηση *Dialectiques* 6, 1974, σ. 79-98 καὶ συμπεριελήφθη στὴ συνέχεια στὴ συλλογὴ ἄρθρων τοῦ συγγραφέα: *Anthropologie et politique au XVIIe siècle* (Études sur Spinoza), Vrin (Reprise), Παρίσι 1986, σ. 29-48.
98. Βλ. τὴν ἐπιστολή πρὸς τὸν Chanut τῆς 1-2-1647 (ἔκδ. Beyssade, σ. 254-255).
99. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρα 31-35.
100. Βλ. τὸν πρόλογο τοῦ 5ου μέρους τῆς *Ἠθικῆς*.
101. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴ μου στὴν ἑλλ. ἔκδ. τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*, ὅ.π., σ. 81-82.
102. Βλ. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ἄρθρο 47. Γιὰ τίς δυσκολίες πού ἐγείρει τὸ ἀξίωμα αὐτὸ στὴν καρτεσιανὴ ἐξήγηση τῆς ἀντίστασης τῆς βούλησης στὰ πάθη, βλ. Kambouchner, *L'homme des passions*, ὅ.π., τ. β', σ. 21-22.
103. Ἄρθρα 145-146.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Πηγές

- R. Descartes, *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, εἰσ.-μτφ. Γ. Πρελορέντζος, Κριτική («Γλώσσα-Θεωρία-Πράξη»), Ἀθήνα 1996.
- , *Les Passions de l'âme*, εἰσ.-σημ. G. Rodis-Lewis, ἀναθ. ἔκδ., Vrin, Παρίσι 1966.
- , *Les Passions de l'âme*, εἰς Descartes, *Œuvres philosophiques*, τ. γ', εἰσ.-σημ. F. Alquié, Garnier, Παρίσι 1973.
- , *Les Passions de l'âme*, εἰσ.-σημ. J.-M. Monnoyer, Gallimard (Tel), Παρίσι 1988.
- , *Les Passions de l'âme*, παρουσ.-σημ. P. d'Arcy, GF-Flammarion, Παρίσι 1996.
- , *Correspondance avec Elisabeth et autres lettres*, εἰσ.-βιβλ.-χρονολ. J.-M. Beyssade-M. Beyssade, GF-Flammarion, Παρίσι 1989.

B. Μελέτες καὶ ἄρθρα

- M. Beyssade, «Descartes», εἰς L. Jaffro-M. Labruno (ἔπιμ.), *Gradus philosophique*, δ' ἀναθ. ἔκδ., GF-Flammarion, Παρίσι 1996, σ. 157-186.
- É. Bréhier, *Histoire de la philosophie*, τ. β', νέα ἔκδ., PUF (Quadrige), Παρίσι 1981.
- E. Curley, *Behind the Geometrical Method. A Reading of Spinoza's Ethics*, Princeton UP, Πρίνσετον 1988, σ. 95-98.
- E. During, *L'Âme*, GF-Flammarion (Corpus), Παρίσι 1997.
- D. Kambouchner, *L'homme des passions*, 2 τ., Albin Michel, Παρίσι 1995.
- A. Matheron, «Psychologie et politique: Descartes. La noblesse du chatouillement», εἰς *Dialectiques* 6, 1974, σ. 79-98. Συμπεριελήφθη καὶ στὴ συλλογὴ ἄρθρων του: *Anthropologie et politique au XVIIe siècle* (Études sur Spinoza), Vrin (Reprise), Παρίσι 1986, σ. 29-48.
- D. Pimbé, *Descartes*, Hatier (Profil. Notions philosophiques), Παρίσι 1996.
- G. Rodis-Lewis, *La Morale de Descartes*, PUF, Παρίσι 1957.
- , *La Morale stoïcienne*, PUF, Παρίσι 1970.
- , *Descartes. Textes et débats*, Le Livre de poche, Παρίσι 1984.
- , «Le dernier fruit de la métaphysique cartésienne: la générosité», εἰς *Études philosophiques*, 1987/1, σ. 43-54.
- , *L'anthropologie cartésienne*, PUF, Παρίσι 1990.
- F. Rognon, *Les Passions*, Hatier (Profil. Notions philosophiques), Παρίσι 1997.